

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 113 (16886)

2004 чылдың
август 12,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.30.
Садар өртээ 3 рубль.

Делегейниң тываларының бирги съездизи

ХАРЫЛЗААВЫС ҮСПЕЙН, АРАЛАЖЫП ЧУРТТААЛЫҢАР

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайда Төп Азия девискээринде чурттап чоруур делегейниң тываларының бирги съездизи ажылын эгелээн. Аңа киржири-биле аңгы-аңгы чурт-девискээрлерден төлээлер чыгып келген.

Моолда, Кыдатта болгаш Россия Федерациязының субъектилеринде чурттап чоруур тываларның бирги съездизинин делегаттары Кызылда келген. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Ооржак Бурят Республиканың, Моолдун Хубсугул аймааның делегациялары-биле ужурашкан.

Бурятияның төлээлери Оксинск районун чыгырга даргазы Дамби-Нима Самбуев, Саян, Сойот сумулар чыгыргаларының баштыңнары Олег Иванов, Булат Валданов, Буддий шажын академиязының төлээзи Данзан-Хайбзун Самаев, Бурят Республиканың Президент болгаш Чазак Администрациязының националдар болгаш шажын, хей-ниити каттыжышкындары-биле харылзаалар херектеринин талазы-биле комитеттин специализи Алексей Гаплов олар келген.

Оксинск районун баштыңы Дамби-Нима Самбуев Тывага кээр арганы бергени дээш Шериг-оол Ооржакка четтиргенин илереткен болгаш сойоттар боттарының национал угаан-медерелин хөгжүдөр дээш онон чылдарда чүткүп келгенин чугаалаан. 1928 чылдагы россия чон чизезин езугаар ол улус шуут турбаан. Бөгүн ол чонну катап тургузар дээш хейнү кылган, Оксинск районун Оксинскиниң сойот национал району кылдыр эде адаар дугайында шийтпирни хүлээп алган, тус чер чыгыргазы 1981 санның сойоттары Сибирьнин, Сонгу чүктүн болгаш Ыраккы чөөн чүктүн эвээш санның үндезин улустарыңа хамаарыштырарын

чедип алыры-биле ажылды чорудуп турар, сойот-бурят-орус словарьны үндүргөн, сойот дылдың үжүгледин ажылдап кылган.

Оксинск районун девискээри 26 муң дөрбелчин метр, ында 4806 кижичурттап турар чонунун чайгаар өзүлдези 1000 кижиге хамаарыштыр 75 бооп турар. Оксинск районче дорт орук чок, Тожу кожуун-биле кожашкан девискээринин делегаттары Тывага кээри-биле 2500 км орукту эрткен.

Моолдун Хубсугул аймаанда чурттап турар тываларның амыдыралының дугайын Чазак Баштыңыңа Цагаануур сумунун чыгырга даргазы Ядамдорж Эрдэнжав, аймак чыгыргазының даштыкы харылзаалар килдизинин эргелекчизи Хүрлээ Энхчимэг болгаш иви кадарчызы эне Цэвэл Пунцал чугаалап берген, хубсугулчуларның кылыр кол ажылы иви өстүрери, аңнаар, балыктаары дээрзин чугаа-

лааннар. Цэвэл Пунцалдың салым-чолу солун — Россияның составыңа Тываның бактаап кирген чылында 8 харлыг тургаш, Төрөөн чуртундан чарлып чоруткаш, 60 чыл эрткенде Тывазыңга кээр аргалыг болган.

Шериг-оол Ооржак Тывага чедип келгени дээш аалчыларга өөрүп четтиргенин илереткен, оларның төрөөн черинге ам-даа кээри уламчылаар, эш-өөр тываларның культура, сагыш-сеткил кады ажылдажылгазы уламчылаар дээрзинге бүзүрелин илереткен. ТР-ниң Чазак Даргазы Моолда чурттап чоруур тываларның белүүнге болдунар-ла дузаламчыны кадарын, чижээ, школа библиотекаларын номнар болгаш тыва дылдың өөредилге номнары-биле четчелээрин аазаан.

Юлия ШЕЛУДЬКО.

Август 11-ниң эртенинде Тыва Республиканың Чазак Бажыңың хуралдаар залыңа «тегерик стол» болган. Аңа келген

аалчылар, эртемденнер, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттары, ТР-ниң Чазак кежигүннери, РФ-тин Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч.Д.Ондар болгаш ТКУ-нун башкылары, хей-ниити организацияларның болгаш политиктиг партияларның төлээлери киришкен.

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги ораакчызы Ш.В. Кара-оол шуулганың, «тегерик столдун» киржикчилеринге байыр чедирип чүве чугаалаан. Мындыг уткалыг улуг шуулганы Тываның Россияның составыңа бактаап киргенинден бээр 60 чыл база Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганындан бээр 90 чыл болган оюңга тураскаадып турарын аалчыларга тайылбырлаан. Шолбан Валерьевич Тыва күрүнениң чүс-чүс чылдар өттүр чурттап эртип келген төөгүзүңге хамаарыштыр база оон бот-догуннаан күрүне апаргыже чедир эрткен оруун, шыдажып эрткен бергелерин,

шаптараазыннарын болгаш бөгүңгү социал-экономиктиг база культурулуг хөгжүлдезинге чедир оруун долчузу-биле таныштырган.

«Тегерик столдун» ажылчын программанын езугаар илеткелдер эгелээн. «Тыва улус болгаш оон кожа-хелбээ чоннар-биле харылзаалары» деп солун илеткелди төөгү эртемнеринин кандидаты М.Х. Маннай-оол, «Тываларның чер-чурт аайы-биле демейи болгаш ылгалы» деп илеткелди социология эртемнеринин кандидаты В.С. Донгак кылган соонда, сестү аалчыларга берген.

Баян-Өлгий аймактан тыва чангыс чер-чурттуг студентилерниң даргазы Дамиранжав Пунцаг, Улан-Батордан тыва хоочуннар төлээзи Батаа Луурев, Красноярск крайның Верхнеусинскиден көдээ Совет депутаты Зоя Чатпыл, Бурят Республикадан Сарыг шажын академиязының лама башкызы Данзан-Хайбзун Самаев олар боттарының ажыл-амыдыралыңа хамаарыштыр солун чугааны кылып, Тыва Республиканың чону-биле эп-найырдалжып, демниг чурттаар күзелин илереткеннер.

Оон аңгыда РФ-тин Күрүне Думазының депутаты Чыгыгы Ондар, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазы Черлиг-оол Куулар болгаш өскелер-даа чыылганнарга байыр чедирген.

Светлана БАЛЧЫР.

Делегейниң тываларының бирги съездизинге ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг хан-төрөл тываларымыс, чыыштың киржикчилери! Силерниң Азий дилтин төвү болур, боттарыңарның бурун Тыва чуртуңарга аалдап чедип келгениңер дээш изиг байыр чедирип тур мен.

Бо чылын Тыва Республиканың улуг Россияга каттыжып киргениңер бээр муғур 60 чылы болур. Оон-биле кады Тываның найысылалы Кызыл хоорайны үндезилеп тургусканындан бээр 90 чылы. Бот-догуннаан Тыва Арат Республиканың Россияның составыңа киргенден бээр 60 чыл болуп турарын база Кызыл

хоорайның 90 чыл оюн барым-даалааш, юбилейни демдегледип эрттирер талазы-биле Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин 2003 чылдың август 8-те 929 дугаарлыг тускай Чарлыкты хүлээп алган болгаш аңа күрүне байырлары деңнелдиг эрге-байдалды тывыскан. Ынчангаш кайгамчык мындыг ийи улуг байырлар капсырлажып келирге, силерни Тываның бурун черинге, Алтай-Саян сыннарының баарында, Эне-Сай улуг хемниң үңген бажында төөгүлүг чуртуңарга чыып, тыва уктуг төрөлдериңиз-биле арын көр-

жүп, ужуражып хөөрежир, аралажып чугаалажыр ааскежиктиг болдуvus.

Салым-чолдун аайы-биле үндезин чуртуңардан ырак чурттап-даа чоруур болзуңарза, сеткил-чүрээңерниң ханызындан Тыва-биле, оон чону-биле тудуш силер. Ынчангаш өгбелерниң камнап-карактап чорааш, арттырып бергени кайгамчык чечен тыва дьлыңарны, буруңгу чаагай-чараш чанчылдарыңарны утпайн чоруур-дур силер. Хензиг-ле арга тургустуңа, Тыва дугайында медээ-хорааны харамдыгып дыңнап

чоруур болгай силер.

Төрөөн черивисте канчаар амьдырап-чурттап чоруурувусту силерге кысказы-биле илеткеп чугаалаайн. Тывалар яңзы-бүрү болуушкуннар-биле байлак, кайгамчык солун төөгүлүг чон. Төп Азияның муң-муң чылдар дургузунда шуурганналып эрткен төөгүзү Тываның бурун чери-биле тудуш холбаалыг. Тываларның өгбелери Тываның девискээри скифтер, хуннар, түрктөр, уйгурлар, кыргыстарның күрүне чыгыргаларының иштаап турда, амьдырап-чурттап чорааннар.

Аңгы тускай күрүне болгуже чедир Чингис-хаан, Алдын-хаан, Джунгар, Манчы, Богды хааннарның тергийделдин чурттап эрткен.

90 чыл бурунгаар 1914 чылда Бээ биле Хаа деп ийи халышкы хемниң каттышкан черинге бистиң мерген өгбелеривис Николай II хаанга өргүүдел-биле бараадап тургаш, Россияның харагалзанынче Тыва чуртун кирип алган. Ынчан ийи хемниң каттышкан черинге баштай Белоцарск деп хоорайның таваан салган, оон сөөлүндө хувискаал чылдарында ону Красный деп адаан, ам 90 чыл оюн демдеглээривис Кызыл хоорайымыс бо.

(Улагызы 2-ги арында).

Делегейниң тываларының бирги съездизинге ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын ЧУГААЗЫ

(Тончүзү, Эгези 1-ги арында).

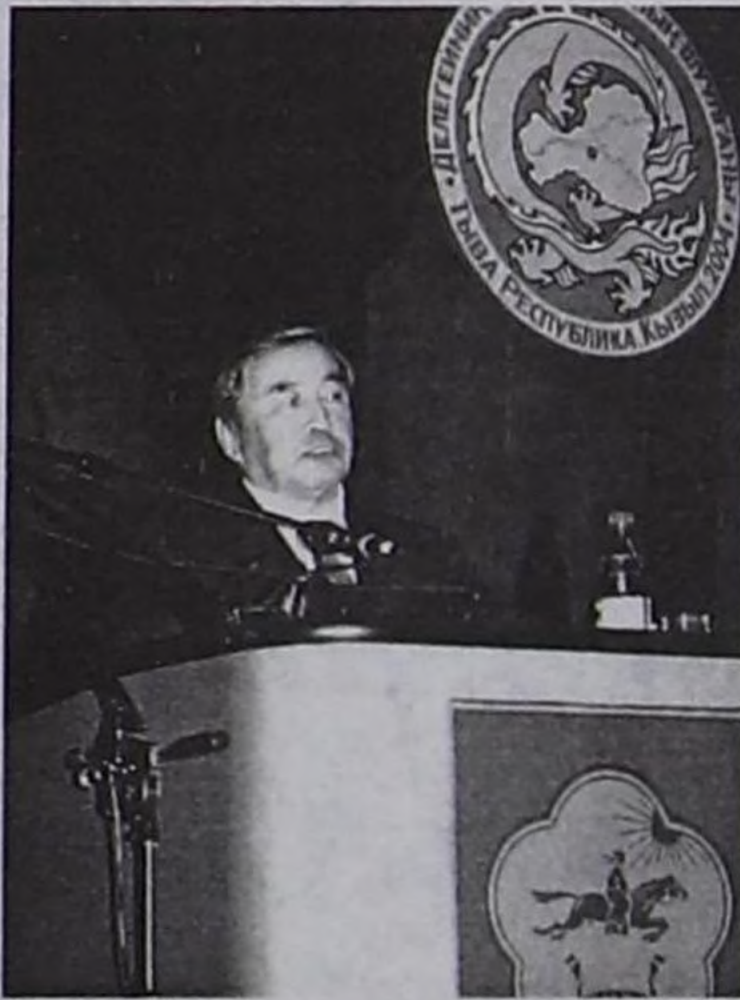
1921 чылдың август 15-16 хүннеринде төөгүзүнде бир дугаар бот-догуннаан күрүне — Таңды-Тыва Улус республиказы болуп, бактаап тургустунган.

Соңгу-башкы чөөн Саянарга бүрөткен Тыва Республика кайгамчык чараш чурумалдыг, экология талазы-биле эң арыг черде турар, агаар-бойдузу тундрадан, элезинниг ховулар кезинден тургустунган. Соңгу талазында Тожу тайгаларында ивилерни өстүрүп турар, мурнуу чүгүндө Эрзин-Тесте төвелер ойттап чоруур. Девискээринин 80 хуузу даглардан бүткөн, ооң эң бедик шыпшыы Ак Хайыракан Мөңгүн-Тайгада далай деңгелинден 3976 метрде турар. Барык чартык кезин арга-арыг бүргээн. Тыва үнелиг казымал байлактар, аң-мең, кат-чимис, тоорук-кузук, эм ойттар, аржаан суглар-биле байлак, 12 муң улуг-биче хемнер, 8 муң турум хөлдөр бар. Агаар-бойдузу бир онзагай: кыжын соок 48-50 градус, чайын 40 градус кылдыр изиде бээр. Убса-Нур ыйгылаажы бойдушту шинчилээринин болгаш кадагалаарының бүгү-делегейниң эртем төвү болуп, ЮНЕСКО-нун камгалалынче кирген болгаш Россияның эң чараш булунарнының база бир национал парыгы, кижилеринин бойдус болгаш культурлуг өнчүзүнүн бүгү-делегей тураскаалы болуп арттар.

Тыва Россия Федерациязының эң анык девискээри, чүге дээрге ол ынчангы Совет чуртун республикаларын сөөлзүредир, хайлыг-бачыттыг ийги делегей дайыны болуп турган үеде, 1944 чылдың октябрь 11-де, автономнуг область болуп, аңаа каттыжып кирген. Ам оон бээр 60 чыл болуп турары бо. Төөгү хамаанчок, кижилеринин биле деңизерге безин ындыг-ла узун эвес хуусаа, ынчалза-даа чоннун амыдыралында ол үелер дургунда кайгамчык улуг өскөрүлгөлөр болган.

Бо үениң иштинде бистин Тывавыс улуттук, көдээ ажыл-агый, транспорт, харылзаа, садыг-наймаа, эртем, культура, уран чүүл талазы-биле кайгамчык улуг хөгжүлдени чедип алган. Тудуг-суур, бажын-балгат, школа, эмнелге, ясли-садик чурттакчылыг чер бүрүзүнге четчир санныг кылдыр туттунган. Россиядан эртем-билиг элчилер, башкылар болгаш тускай эртемниг кадрлар чедип кээп, Тываның чонунга кончуг улуг дузазын чедирген. Ол-ла үеде аңаа чергелештир национал кадрларны өөредип турган. Ынчалдыр-ла эртем-номга өөренип, делегей культуразына каттыжып, хөгжүп-сайырап үнүп келди.

Ам бистин анык-өскөнне-ривис даштыкы чурттардан бээр алзы ажылдап, чурттап чоруурлар. Сөөлгү чылдарда тыва оолдар, уруглар Москваның, Санкт-Петербурктун, Новосибирскиниң, Красноярскиниң улуг-улуг банкыларында, албан-организацияларында, иштики-даштыкы-биле харылзаалыг улуг фирмаларда ажылдап турарлар. Олар Турция, Москва, Санкт-Петербурктун дээш, өске-даа атсурагылыг дээди өөредилге черлерин дооскулаан. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде 13 муң студентилер болгаш сургуулар өөренип турар. Саян

артында улуг хоорайларда 5 муң студент оолдар, кыстар эртем-билиг чедип ап турар.

Тывада бир күрүне университетиди, Москва, Санкт-Петербурктун болгаш өске-даа улуг хоорайларның 9 салбыры, 12 эртем-шинчилел институту, 190 эртем кандидаттары, 20 эртем докторлары бар. Чүс ажыг кижилер аспирантураларда өөренип турар. Чыл санында салым-чаяаныг уругларның чогадыкчы адыр бүрүзүнге фестивальдарны, уран кылыгларның делгелгезин эрттирери чаңыл болган. Чалы салгалдың өөредилге, культура, уран чүүл, спорт талазы-биле чедишкени бисти өөртүп турар.

Бистин артистеривис, хөмейжилеривис бүдүн делегейде ат-алдарлыг. Хөмей талазы-биле Америкадан, Шведиядан Голландиядан, Австриядан дээш, оон-даа өске даштыкы чурттардан эртемденер, күсөдикчилер, специалистерниң киржилгези-биле Бүгү-делегей симпозиумнары эртип турар. Бичи уругларыстың ыры, таны-сам ансамбльдери делегей чергелиг конкурстарга тилеп турарлар. Бичи уругларның «Алаң-тос», «Эдегей» хореография ансамбльдери Франция, Италияга бүгү делегей конкурстарының 7 дакпыр тилекчилери болган. Эрткен чылын делегейни дескиндир уран талантызын бараалгадып чоруур Күрүнең алдарлыг «Саян» ансамбли Францияга болган делегей чергелиг конкурса Гран-при шаңналының эдилекчизи болган. «Тыва» ансамбли Самарканд хоорайга Азия чоннарының культуразының алдын медалын алган.

Афины хоорайга ам эгелээр Олимпий оюннарынче Тываның ийи кызы — ча адыкчызы Елена Достай биле жүрежир мөге кыс Лариса Ооржак киржип чорупкан. Хүрештин янзы-бүрү хевирлеринге Европа болгаш делегей чемпионаттарына шүглүп турар мөгелер база бокс талазы-биле болгаш өске-даа спорт хевирлеринге тилеп ап турар оолдарымыс эндерик. Делегейниң 37 болгаш Европаның 28 чемпионаттарының тилекчилери алдын, мөңгүн медалдарны Тываже эккелгилээн. Эрткен чылдың түңнели-биле Россияга янзы-бүрү маргылдааларга 498 спортчуларымыс шаңналдыг черлерни чедип алган. Делегей болгаш Европа чемпионаттарының тилекчилеринге Тываның Чазак шаңнал кылдыр бажын-балгатты берип турар.

Национал тыва хүрешти сайзырадырынга кедергей улуг сагыш салдыган. Чыл санында республика маргылдааларының чемпионнарына шаңнал кылдыр автомашиналарны тыпсып турар бис. Спорттун национал хевирлери — хүреш, ча адары, аът чарыжы, шыдыраа дыка сайзыраан. Амгы үеде бистин аныктарымыс улуг тенниске хандыкшып, Россия иштинге, кожа Моолга чедишкенин ойнап турар апарган. Улуг улус болгаш школачылар аразына хол бөмбүүнге, бут бөмбүүнге, улуг тенниске чыл санында Президент кубогу дээш республика маргылдаалары эртип турар. Оларның тилекчи бүрүзүнге бир муң долларны тыпсып турар.

Төрөөн Тываның ат-алдарын делегейге сурагжыдып турар кижилеривиске чоргаарланмас аргажок. Оларның дугайында «20 вектин сурагылыг кижилери» деп күрүне номунда паралап бижээн. Оларның аразында делегейде сурагылыг «Оскар» шаңналдыг «Дерсу Узала» деп фильмниң кол ролунун күсөдикчизи улустун артизи Максим Мунзук, «Шапито» тыва цирк бөлүүнүн үндезилекчизи, улустун артизи Владимир Оскал-оол, Чингис-Хаан дугайында номнун автору Василий Ян (Янчевецкий), Бай-Хаак школазының доозукчузу, сурагылыг мөге Иван Ярыгин дээш, кымнары чок дээр. Күрүне номунга кирери Республика орденин алганы-биле дең эргебайдалдыг. Моон соңгаар чыл санында онзагай чедишкени-биле Тываны алдаржыткан кижилерин Чазак Баштыңының Чарлыын езугаар Күрүне номунга эдеринчи капсырылга-биле кирип турарын шийттирлээн.

Амгы үеде Тывада 306 муң кижилер чурттап турар. Оларның 236 муңу — үндезин тывалар, 70 муң ажыг кижилер — орустар, хакастар, украинер, буряттар, татарлар, белорусстар, якуттар, грузинер дээш, немецтерге чедир өске-даа чоннар чурттап турар. Мында орус культураның, бурят, немец болгаш өске-даа чоннарының культура төптери тургустунган. Тывада 18-тен 30 хар чедир анык кижилериниң саны чурттуң деңизигүүрүндө ийи катап хөй. Чингине тываларының саны 1989 чылдың чизези-биле 198 муң турган болза, сөөлгү 2002 чылдың чизезин езугаар 236 муң кижилер өскөн. Тыва Россияда өзүп төрүүрүнүн күргүзүү-биле эң бедик 5 регионнун санынче кирип турар.

Чоннун угаан-медерел сайзыралын, мөзү-шынар, угаан-бодал, сагыш-сеткил культуразын байыдар дээш улуг ажылдар чоруттунуп турар. Бо юбилейлиг чылда чогадыкчы ажылдар дээш чурукчулар, чогаалчылар, артистер, журналистер, уран чүүл эртемденнеринин аразында конкурстарны чарлаан. Чоннун уран чүүлүнге, фольклорунга үндезилеттинген эстрада ырларының, хөмей ансамбльдеринин уран талантызы сайзыраггайжаан. Ооң-биле чергелештир уран чүүлүн классиктиг хевирлерин хөгжүдеринче кичээгейни салган. Амгы үеде бистин артистеривис юбилейде күргүзүп бараалгадыры-биле 3 балетти база 6 операны салып турар.

Тываның хөгжүм-шии театры чыл санында түрк дылдыг чоннар театрларының аразында көрүлделегери бирги, ийги шаңналдыг черлерни чедип ап турган.

Чоокта чаа «Өг — Азия чоннарының чаңчылчаан оран-савазы» деп өөредилгениң национал системаларының конгресси болуп эрткен. Чылда 5-6 катап одар-белчири солуур Тываның 8 муң малчыннарына өг онзагай оран-сава болуп турар. Оларның турум кыштагларында бажыннары чаагайжытпышаан, ооң-биле чергелештир өгнүг ужурудузанын, өг культуразын бедидер дээш Наадым санында-ла ам 13 дугаар чыл улаштыр өг көрүлдезинге бирги черни алган малчыннары автомашина-биле шаңнап турар бис. Өг дугайында улуг шуулганы эрттирген, аңаа хакастар, буряттар, якуттар дээш, кайыын-даа эртемденер кээп киришкен.

Кысказы-биле чугаалаарга, эртем, культура, уран чүүл, өөредилге, кадык камгалалы дээш, өске-даа социал адырларда чедишкенин эвээш эвес. Экономиканың аңгы-аңгы адырларын санап чугаалаар аргажок, ынчангаш чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бурунгаар хөгжүлдө дээш харылзаа, транспорт, улуттук, көдээ ажыл-агыйда шийттирлиг базымнар кылдырган.

Россияда болгаш Тывада демократтыг чаартылгаларның ачызында кижиниң амыдыраар, чурттаар эргелери кончуг үнелиг болуп турар. Бүгү чоннун референдум чугаалажылгазынга киригеш, бадыладып каан Тыва Республиканың Конституциясында кижиниң хостуг эргелерин кончуг бедик кылдыр сиилбип бижээн. Кижиниң үзел-бодалын илередири, ажылдаары, байып чурттаары, эртем-билиг чедип алыры, чүдүүр-чүдүвези, ынай-бээр шимченири хостуг болгаш шаптык чок. Үндезин Хоойлу езугаар тыва дыл болгаш орус дыл күрүне дылдары болуп турар. Тыва дылды камгалап-кадагалаар талазы-биле тускай хоойлу хүлээп алдыган.

Чоннун демократтыг эргешелээзи чайгылыш чок сагыттынып турар: эрге-чагырганың бүгү органнын хостуг соңгулда езугаар хевирлеп тургузуп турар. Күрүне баштыңында эгелээш чер-черлерде суму чагырыкчыларына чедир шыңгыш шылгалданы соңгулда таварыштыр эртип турар. Мурнунда ийи хуусаа улаштыр Тыва Республиканың Президентизин, ам Чазак Даргазының демократтыг соңгулдазын эрттирген бис. 19 кожуун болгаш хоорай чагыргаларының даргаларын, ийи палаталыг парламентини, тус черлерниң депутаттарын шуптузун 4 чыл болгаш-ла катап шилип, соңгуп турар. Тываның Чазак, кожууннар чагыргалары, депутаттар чон мурнунга чыл санында отчедун бээри чаңчыл болган.

Россияның бүгү субъектилерин-биле бир демей, Тыва боду сүлдө демдектерлиг: боду туктук, сүлдеги, ыдык ырылыг. Сүлдө демдектерде Эне-Сайның ийи улуг Бээ, Хаа хемнериниң каттышкан ак-көк унарнын, алдын хүннү, ак-көк дээрни, азында хостуг халдып чоруур арат кижини овурулап көргүскөн.

Тывада политиктиг күштер, хөй-ниити каттыжышкыннар хостуг тургустунуп турар. Амгы үеде 126 массалыг каттыжышкыннар бар, ол санда 11 политиктиг партиялар, 92 хөй-ниити

организациялар база оон-даа ынай политиктиг каттыжышкыннар, фондулар, профэвилелдер бар.

Национал чаагай чаңчылдарны болгаш езулалдарны катап эгидер талазы-биле элээн хөй ажылдар кылдынып турар. Үндезин сарыг шажынның сайзыраарына Тыва Чазактың талазында улуг деткимчени көргүзүп келген. 1992 чылда биске XIV Ыдыктыг Далай-лама моорлап кээп чораан, эрткен чылдың сентябрь айда Тывага Калачакра бурганның мандала ыдыктаашкынын кылып чоруткан. Бисте аңгы-аңгы шажыннар — буддизм, христиан, сарыг шажыннар аразында кандыг-даа ылгаашкын чок, кижилерниң Бурганга чүдүлгезин, бак нүгүл кылбазын суртаалдап турар.

Ниитизи-биле төрөөн Тыва-выста багай эвес чурттап чор бис. Чоннун амыдырал деңгели бедип турар. Орулга-ажык кирип алырына таарымчалыг байдалдар бар. Рынок экономиказы дыка сайзырай берген. Хуу чоннун мал-маганы, машина-техниказы көвүдөп турар. Эрткен чылын республиканың акша-хөренги хемчээли 8 млрд. рубль турган болза, бо чылын 11 млрд. рубль азы 330 млн. доллар. Бир кижиге онааштыр бир айда ортумакшалыг 5400 рубль азы 184 доллар, кирип ап турар орулга бир чурттакчыга онааштыр 110 доллар, ол Россия деңгелинден 50 доллар эвээш болуп турар. Бисте шупту чүвени эки деп болбас. Чурттакчы чоннун үштүн бир кезин ортумактан кууду деңгелде чурттап турар. Ынчангаш чурттуң Президентизи В.В. Путинниң айтканында салган сорулгаларны — бүдүрүлгени 2010 чылга чедир ийи катап көвүдөдирин, яды-түрениги байдалды болдурбазын, чоннун амыдырал деңгелин бедидерин тускай программалар езугаар кылып турар бис. Өреге бүрүзүнүн социал паспорттарын кылган, ол езугаар оларга план-сорулганы салып турар. Кижилер-биле сырый ажылдап тургаш, бүдүрүлгени улгаттырып, улуг-биче бизнести, өг-бүлө, хуу бизнести сайзыраткаш, боду-вустун иштики орулгавысты улгаттырып, Россияның ортумак деңгелинге чедер сорула салдыган. Ам дээрзинде ажыл-агыйда бергелерниң бир кезек чылдагааны чүл дээрге, демир-орук чок, чеже-даа бай-байлак бар болза, ону болбаазыраткаш, үндүр садып-саарар аргалар кызыны. Ынчангаш Россияның Чазак-биле агаар, суг, чер оруун хөгжүдөр улуг планнар салдыган. Ол улуг программалар-биле ажылдап тургаш, 7 чыл иштинде бүдүрүлгө хемчээлин 2,6 катап көвүдеткеш, сайзыраңгай үлетпүрнүн республиказы болу бээринин аргалары бар. Черивис чедер, одар-белчирилер хөй, арыг суглар, тайга-эзимниң аңмеңи, кат-тооруу, үнелиг казар байлактар, омак-сергек кижилер бар болганда, байып чурттаарының бүгү-ле аргалары бар.

Тыва чурту моон-даа ынай хөгжүп сайзыраар, амыдыралымыс эртем-билигтиг, мерген-угааныг, кадык-шыырак, бай-шыдалдыг чурттаарына бүзүрелиг улуг.

Эргим аалчыларымыс! Силерниң Тывада чедип келгениңерге аажок өөрүвүшаан, моон-даа соңгаар харылзаа үспейн, ара-лажып чурттаарымыска идегеп тур мен. Амыдырал-чуртталга-арга аас-кежики, буян-чолду күзөдөм. Бүгү-ле чүве тайбың-чаагай, кежик-буяныг болзун! Оруунар ак, олчаңар көвей болзун!

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Дүрген сумузунга чон-биле ужуражып, социал айтырыгларга ажык чугааны чоруткан.

Тыва Республиканың Чазак хуннери Таңды кожуунун Дүрген сумузунда бо чылдың август 6-да эгелээнин дыңнаткан болгай бис. Аңаа эрткен чурттакчы чон-биле ужуражылгаларга чунуң дугайында чугаа болганын допчузу-биле солунун номчукчуларынга таныштырардыр бис.

Дүрген суму чагыргазы чурттакчы чонунуң социал паспортун тургускан түннелинде чединмес амыдыралдыг өг-бүлелерини саны 141 болган. Оларның негелде-хереглелдерин барымдаалап тургаш, дөрт бөлүккө чарган: эң берге амыдыралдыг өг-бүлелер, социал деткимче хереглээр инвалидтер болгаш пенсионерлер, бодун боду хандыгы тынып шыдаар арга-шинектигда бол, деткимче алып бодалдыг хамаатылар, арага-дарыга хандыкшылдыг, ажыл кылыр күзел чоктар.

Эң берге амыдыралдыг хамаатыларга Дүрген сумузунуң Хадың-Аксы суурнуң чурттакчылары хамааржыр. Маңаа каш чыл мурнунда дуржулга станциязынын сүт-бараан фермазы турда, оларнын амыдырал-чуртталгазы чүгээр турган. Ферма дүшкен соонда чурттакчыларнын амыдыралына бергелер таварышкан. Телефон харылзаазы, ыңай-бээр аргыжар транспорт, магазин, хлеб быжыраар чер чок. 190 ажыг чурттакчыларнын хөй нуруузу ажыл чок арткан.

Тыва Республиканың Чазак Аппаратынын удуртукчузу—ТР-ниң сайыды Д.-С.В.Яндактын удуртукчузу-биле Хадың-Аксы суурнуң чурттакчыларынын төлээлекчилери-биле Дүрген суурга ужуражылга эрттирген. Аңаа суурда үстүнде айттыккан болгаш өскө-даа четпестерни канчап дүрген эдериниң талазы-биле элээн үениң дургузунда чугаалажып сүмөлешкен. Аргыжылгага эргежок чугула автотранспортту тып алырынын аргазы тургустунган, ону чоокку үениң иштинде үзе шиитпирлээр болган. Чурттакчы чонну хлеб-биле үзүктел чок хандылары — чугула айтырыг, ында школаның хлеб быжыраар черин алгыткаш, бо чугула чемни быжыраарын организастаар хемчегни алырын дугурушкан. Мону школаның удуртукчузу-биле сүмөлөжип тургаш кылыр саналды деткээн. Ажыл чоктарны ажыл-биле хандыраар дээш сизен, одаар ыяш белеткээр, каттаар, тооруктаар, картофель өстүрер бригадаларны тургузарын организастаары чугула деп санаан.

Чамдык хамаатылар боттарынын күжү, дөргүл-төрелдериниң, эш-өөрүнүн дузазы-биле бүдүрүп ап болур ажылдарны кылырда, ол-бо черлерден ыяап-ла дуза, деткимче дилээр чоруктарга ужуражылганың киржикчилери таарымнайын турарын илереткен. Бо болза чоннуң азырадыкчы хөөндөн ам-даа уштунмаанынын херечизи-дир дээрзин айткан. Октаттыг бажыны спорт залы кылдыр дерип алып саналды суурнуң чурттакчылары кирип турар, ону шеф күжү-биле кылып алырынын аргалары бар. Өг-бүле, кижилер бүрүзү бодунуң, эш-өөрүнүн амыдыралын экижидер дээш бот-башкарып, идепкейлиг ажылдаары амгы үеде чугула болуп турар, ынчан чединмес өг-бүлелерниң болгаш кижилериниң саны дүрген кызырлыр, аш-чем аймаа элбээр.

Ужуражылганың түннелинде Хадың-Аксы суурда четпестерни дүрген эдеринче, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидеринче угланган дээштиг хемчеглерни Дүрген суму чагыргазы (даргазы Ю.Оюн) алып болган. ТР-ниң Чазаандан, кожуун чагыргазындан суурнуң чурттакчыларынга боттук дузаны база чедирерин дугурушкан.

Бо суур суму төвүндөн элээн ырак, озалааш черде турар, аңаа четкеш, оларның чурттакчылары-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болган бис. Оларның хомудап чугаалап турары-биле алырга, бо суурну удуртуп-баштап турар дарга чок болуп турар. Арбан даргазы ажылдап турган, оң ажылдааны дээш деткимче шалың акшазын бербейн баарга, ол ажылдавайн барган. Моң чылдагааны-биле суурнуң ажыл-чорудулгазын башкараар, чон ортузунга ажыл чорудар удуртукчу чок. Ынчангаш ажыл-иш баксыраан, сандараан. Бо айтырыгны кожуун, суму чагыргалары

чугаазындан алырга, чамдык өг-бүлелерниң кежигүннериниң боттарынын хууда дузалал ажыл-агыйын сайзырадырынче сагыш салбас, ажыл-агыйы эвес чоруундан амыдырал-чуртталгазы чединмес болуп турар. Ядыы амыдыралдыг болу бергени дээш олар боттарындан өске кымны-даа буруудатпаан, ол дээш кымдан-даа негелде, хомудал кылбааннар. Бай-байлактыг Таңды ышкаш кайгамчыктыг оранга, Чазактын кижилериниң амыдыралын экижидер дээш хун бүрү сагыш салып турар үезинде чурттап оргаш, чединмес амыдыралдыг болу бергенин боттарынын буруузу деп санааннар. Элбек аш-чемниг, тодуг, каас идик-хептиг, омак-хөглүг амыдырап-чурттаарынын үндезини ажылда деп чүвени дыка хөй кижилер ханы медресеп билгени оларнын чугаазындан илден болган.

Чазак Даргазы чурттакчы чон-биле ужуражылгалар үезинде оларнын саналдарын,

ЭКИ АМЫДЫРАЛДЫҢ ҮНДЕЗИНИ — АЖЫЛ

шиитпирлээрин суурнуң чурттакчы чону дилеп турар.

Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Дүрген сумузунга чеде бергеш, социал дуза хереглээр инвалидтер болгаш пенсионерлер, бодун боду хандыгы тынып шыдаар арга-шинектиг деткимче алып бодалдыг хамаатылар, арага-дарыга хандыкшылдыг, ажылдаар күзели чоктар бөлүктөрүнө үскеннер-биле тус-тузунда ужуражып, ижин кара чок ажык чугааны кылган.

Шериг-оол Дизижинович бөлүк бүрүзүнүн киржикчилеринге Бурганның чаягааны кижилер амьтан чүгле буянын эки чүдүлү кылыр, өскелерге, бодунга хай-бачытты чедирер багай кем-херекти үүлгетпес дугайында тайылбыр чугааны кылган. Кижилер бүрүзү «Буянын эки ажыл-херекти кылып шыдаар мен» деп бедик тура-сорук-биле ажылдаарын сүмөлээн. Кижиге болгаш өскө-даа дириг амытаннарда, бойдуска хоралыг чорукту кылып болбас. Ынчан кижиниң амыдырал-чуртталгазы чогумчалыг болурун айткан.

Таңды — каас-чараш бойдус чурумалдыг, аң-меңниг, балыктыг, кат-тооруктуг, эки шынарлыг хөргүнүг, оът-сигенниг, аржаан сугларлыг, одалары делгем, кижиниң тодуг-догаа, каас-шиник амыдырап-чурттаарына бүгү-ле таарымчалыг байдалдар бар. Кожуунда школалар, эмнелгелер, ясли-садиктер, культура одаглары болгаш бүгү чурттакчы чонга бараан болур, ачы-дуза чедирер албан черлери ажылдап турар. Ол ышкаш хамаатыларга пенсиялар, пособиелер акшазын бээрү үзүктелишкен чок болган. Дыка хөй кижилер күрүнениң тыыскан чигелделерин ап турар. Шак мындыг кайгамчыктыг, таарымчалыг кожуунга чурттап тургаш, амыдырал-чуртталгавыс чүге баксырай бергенил, оң чылдагааны чүдел, кымдал деп айтырыгны бөлүк бүрүзүнүн киржикчилеринге Чазак Даргазы салган.

Орта харыы бергеннериниң

ону бода азы шээр малга орнап болур, ындыг ажыл-ишчи кижиниң сизини сайгарарына дузалажырын Дарга азаан. Тарааны хөйү-биле өстүрүп, ажаап алгаш, малга орнап ап болур. Шак мындыг таарымчалыг аргаларны ажылдап тургаш, мал азыраар, өстүрер күзелиг кижилер байып болур. Бо үе хамаатыларга улуг эргелерни берген, чеже хире-даа хөй малды өстүрүп, тарааны тарып, биче бүдүрүлгелерни ажыдып ап болур, ынчангаш бажын ажыр байыр аргалыг. Таңдыжылар ону долузу-биле ажылдаарын Чазак Даргазы күзээр.

Ажыл чоктарны ажыл-биле хандыраарынче улуг кичээнгеи ужуражылгалар үезинде салган. Көдээде ажыл чок деп чугаа турбас. Өг-бүле, кижилер бүрүзү чуну кылырын күзей-дир, ону шилип ап болур. Мал малдаар, тараа, ногаалар аймаа, картофель өстүрер, чазаныр, даараныр дээш, өскө-даа ажыл-херек хөй. Бай-Тайганың Кара-Хөл сумузунда ажыл чоктар-биле ажылды эки организастаанын Дарга чыылганнарда таныштырган.

1600 ажыг чурттакчылыг сумуда 28 муң баш малдыг, чүс ажыг янзы-бүрү маркалыг автомашина бар, чоннуң амыдырал-чуртталгазы экижээр. Суму чагыргазы ажыл чоктардан согуналаар, балыктаар, аңнаар, каттаар, тооруктаар, сизен, одаар ыяш белеткээр болгаш өскө-даа бригадаларны тургускан. Олар бүдүн чыл дургузунда сезон аайы-биле чай чок ажылдап келир, акша-көпеекти ажылдап алып, артыкшылдыг продукцияларын сайгарар. Кара-хөлчүлерниң арга-дуржулгазын Таңдыга ажылдап болурун ол сүмөлээн. Барын-Хемчиктин Хенделен сумузунуң чону хөй малды, Каа-Хемде бүрен-хемчилерниң арбын шынарлыг ногааларны өстүргеш, бай амыдыралдыг чурттап ораарынын дугайында болгаш өскө-даа эки чижектерни чугаалаан.

Чамдык черлерде 5-7 кижилер бөлүгүлөп алгаш, чээли кооперативин организастап турарын ол чугаалаан. Оң технологиязы шаанда улустуң организастап турганы кара касса хевирлиг. Кижилер бүрүзү бир айда бир муң рубльди (оон-даа хөй бооп болур) салыр, ол чыгынган акша-биле кооперативтин бир кежигүнү хаван, дагаа, шээр мал болгаш өскө-даа хереглээн чүдүлдерин садып алып. Дараа-

зында айда өске кижилер садып алып, шак ынчаар уламчылап чоруй баар. Ынчангаш бай-шырак чурттаарынын магадылалын тургузуп алырынга ол ажыктыг.

Арага-дарыга хандыкшылдыг, ажыл кылыр хөөн чок өг-бүлелерниң кежигүннериниң он сес төлээзи-биле Ш.Д.Ооржак ужурашкаш, чугааны кылган. Олар хандыг-даа чылдагаан чок ыт амзавас ажыг сугга хандыкшаан, өг-бүлезиниң, ажы-төлүнүн амыдырал-чуртталгазынче сагыш салбастан, ажыл кылбастан. Суму чагыргазы, херэз-женнер чөвүлели арагага хандыкшылдыглар-биле ажылды чорудуп келген. Ындыг-даа болза эки түннели бербээр. Моон сонгаар оларны эмнедир, ажылга хаара тудар хемчеглерни алырын кожуун чагыргазынын даргазынын оралакчызы Л.Хаджиева саналына чугаалаан. Дүрген суму чагыргазынын даргазы Ю.Оюн сөс алгаш, элээн хөй кижилерни эмнеткенин, сес «адреси» тыпкаш, ажыл-чорудулгазын соксатканын, бо хемчеглерни ам-даа уламчылаарын дыңнаткан.

Араганың ниитилелге, кижиге чедирер хоразынын, оң хандыг-даа ажык чогуун дугайында чыылганнарда Ш.Д.Ооржак тайырлап берген. Арагалаар чорук күрүнөге канчаар-даа ажык улуг когаралды чедирип турар. Бо чылдың эрткен айларында шынары багай арага ишкенинден 290 кижилер амы-тынындан чарылган, эзирик 56 хамааты сугга дүжүп өлгөн. Ынчангаш арага-дарыга хандыкшылыгы эки чүвеге чедирбесин ол айткан. Кижилер аас-кежиктиг амыдырап-чурттаарына чаяттынып төрүттүнген, ындыг болганда кижилер бүрүзү бай амыдыралдыг чурттап болур, ол чүгле кижиниң бодундан хамааржыр. Арага-дары ижерин эвээжеткеш, күрүнениң экономиказын хөгжүдери, өг-бүлезиниң амыдырал-чуртталгазын экижидери-биле мал, чер болгаш өскө-даа ажыктыг ажылдарны кылырынче ужуражылганың киржикчилерин Чазак Даргазы кыйгырган.

Дүрген сумузунга эгелээн Чазак хуннери моң мурнунда эртип турган шак ындыг хемчеглерден ылгалдыг болганын эскердим. Чазак Даргазы аңаа боду чеде бергеш, чурттакчы чон-биле ужуражылгаларны эрттиргеш, оларнын саналдарын, негелделерин, дилеглерин дыннааны, ажыт-чажыт чок ажык чугааны кылганы Чазактын чон-биле харылзаазын улам чоокшулаткан, ханылаткан. Чазактын, Таңды кожуун, Дүрген суму чагыргаларынын моон сонгаар ажылдаарына ажыктыг чүдүлдерин ол берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ДЫҢНАДЫГ

Республика хамаатыларынын, бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлериниң удуртукчуларынын хөй санныг дилеглеринге холбаштыр Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын парлалга албанынын дыңнадыгы болза:

«Россия Федерациязынын составына Тываның бактаап киргениниң 60, Кызыл хоорайнын тургустунганынын 90 чыл юбилейлеринге тураскааткан байырлап хемчеглерин эрттирер дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын 2004 чылдын апрель 14-те № 733 доктаалынын 2 пунктузунга дүүштүр Республика хунунге болгаш Наадымга тураскааткан хемчеглерни 2004 чылдын август 15-тен 2004 чылдын сентябрь 10-че шилчидер.

Тыва Республиканың 1999 чылдын февраль 12-де № 143 доктаалынын («Тыва Республиканың байырлап хуннериниң дугайында» 2001 чылдын ноябрь 9-та № 1213 эдилгези) Тыва Республика Хоойлужунуң 1 чүлүн боттандыраар сорулга-биле 2004 чылдын август 16-да дыштаныр хунуну 2004 чылдын сентябрь 10-че шилчидер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын парлалга албаны.

1904 - 2004

100 ЛЕТ
СЕЛҮ
САРЫГ-СЕП

Сарыг-Сеп суурнуң тургустунганының 100 чылынга

ТӨӨГҮЛҮГ СУУР — ТӨРЕЛ ЧОННУҢ НАЙЫРАЛЫНДА

Тыва Республиканың төөгүзүндө Каа-Хем кожуун онзагай черни ээлеп турар. Ол Тываның бурунгаар хөгжүлдезинге төлептиг үлүг-хуузун кириген С.К.Х.Токаның чурту

болурундан аңгыда, Тываның төөгүзүндө баштайгы орус чурттакчыларның сууржуң амыдыралын тургускан черлерниң бирээзи болур.

эптиг-найыралдыг чурттап чоруурун демдеглээри чугула. Ооң-на чылдагаанындан бистиң кожуунда интернационалчы өг-бүлелерниң саны көвей.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Төрээн чуртун камгалажып, дыка хөй дайынчылар Каа-Хем кожуундан чоруткан. Ылаңгыя Иван Бортников, Георгий Воробьев, Шумов альшкылар, Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Бухтеев, Василий Брагин, панфиловчу-маадыр Николай Трофиловтуң чырык адынга каа-хемчилер чоргаланып чоруурлар. Сарыг-Сеп суурнуң дөрт кудумчуларынга оларның аттарын тывыскан.

Сарыг-Сеп суурга бир дугаар кижжи эмнелгези 1944 чылда ажыттылган. Эмнелгениң баштайгы эмчилеринге И.К.Куприенко, Б.С.Сараев, фельдшер В.Н.Урюкина, эмчи сестразы Х.Салчак ажылдап чорааннар. Бо хүннерде социал айтырыгларның эң колу чурттакчы чоннуң каддын камгалаары болуп турар. Ол айтырыгны шийтпирлээри-биле төп клиниктиг эмнелге кожуунуң төп эмнелгезиниң салбырлары-биле, поликлиника, санитар-эпидемиологтуг хайгаарал, лаборатория ажылдап турар. Эмнелге албан черлеринде 23 эмчи, оларның дөртү — дээди категорияның 88 ортумак эртемниг эмчилер ажылдап турар. "РФ-тин кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы" деп бедик аттың эдилекчизи, акушер-гинеколог З.А.Куулар, "Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы" халда-вырлыг аарыглар эмчизи Г.А.Курасов, уруглар эмчизи Л.Н.Ким, кожуунуң клиниктиг эмнелгезиниң улуг эмчизи А.Т.Томачаков олар боттарының чиик эвес күш-ажылы-биле чурттакчы чоннуң бүзүрелин болгаш хүндүткелин чаалап алган. Сөөлгү чылдарда кожуунуң төп эмнелгезиниң материал-техниктиг баазасы быжыгып, аарыг кижилерни шынарлыг шинчириниң аргазы тургустунган.

Кожуунга культура албан черлери 1940 чылдарның төңчүзүндө тургустунган. Сарыг-Сеп суурга 1947 чылда кожуун библиотекасы ажыттылган. 1958 чылда кожуунуң уруглар библиотекасы ажылдап эгелээн. 1962 чылда уругларның хөгжүм школазы ажыттылган. 1977 чылда Каа-Хемниң төпчүтүнген библиотека системазы тургустунган, ооң хамаа-

рылгазында ийи төп, 11 көдээ библиотекалар кирип турар. Бо хүннерде кожуунуң чурттакчыларының 70 хире хуузу библиотеканың ачы-дузанын көрүп турар, ооң ниити ном фондузу 200 муң экземпляр чедип турар. Кожуунуң төп библиотека системазы элээн каш чылдар иштинде республиканың библиотекалар көрүлдезиниң конкурсузунга тиилекчи болуп келген. Библиотека хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн кирип чораан хоочуннар "Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчылары" А.В. Долганова, А.В.Рябцев, Л.И.Латкина олар хамааржыр. Кожуунуң төп Культура бажыны 16 көдээ клубтарның методиктиг болгаш чогаадкчы төвү болуп турар. Республика фестивалдарының болгаш чогаадкчы конкурстарның хөй дакпыр лауреатары, тиилекчилери болуп келгенер. Кожуунуң культура албан черлерин хөй чылдарда

ийи школа назыны четпээн уруглар албан чери, уругларның спорт школазы болгаш уругларның чогаадылга төвү ажылдап турар. Коллектив бүрүзү төөгүлүг, оларның эрткен оруу бистиң амгы салгалывыска өөредиг болур ужурлуг. Дыка хөй чылдарда бодунуң билиин, арга-дуржулгазын, чылыг-чымчак сеткилин өөреникчилерге өргүп келген башкыларга "Россияның алдарлыг башкылары" деп аттың төлептиг эдилекчилери — А.К.Орлова, М.А.Скоромина, И.А.Достай, В.Я.Неволина, "ТР-ниң алдарлыг башкылары" Л.Н.Лоскутова, С.М.Достай хамааржыр.

Кожуунуң социал-экономика тиг хөгжүлдезинге төлептиг үлүг-хуузун кирип чоруур бүдүрүлгелер Сарыг-Сеп суурда көвей. Оларның чижээнге Каа-Хем арга-арыг ажыл-агыйы хамааржыр. Бүдүрүлгө сөөлгү чылдарда турум ажылдап, чурттакчы чонга болгаш республиканың бүдүрүлгелеринге ажыг-

хереглекчилер кооперациязының хоочуну Н.Ф.Чернышева билдиги удуртуп турар. Хоочун удуртукчу чижилгелиг рынок экономиказының үезинде коллективти бедик деңгелге удуртуп, акшаны ажылдап алырының чаа арга-хевирлерин дилеп тып, чурттакчы чоннуң негелде-хереглелин хандырып шыдаан деп болур. Амгы үеде кожпонуң 18 садыглары 1976 дөрбелчин метр шөлде садыглап, үш хлеб быжырап пекарня, столовая доктаамал ажылдап турар. Кожуунуң ниити бараан саарылгазының 40 ажыг хуузу кожпога онаажып турар.

Рынок экономиказының берге үезин чурттап эртип-даа турар болзувусса, республиканың төөгүлүг суурларының бирээзи Сарыг-Сеп хүн келген тудум чаарттынып, сайзырап, амыдыралдың делгем агымында чоруп орат. Чаарттылган кудумчулар, сайгарлыкчыларның садыглары, бүдүрүлгелери суурувусту аян кирип турар. Суурнуң чурттакчыларының мал-маганы өзүп, ногаа-чимис өстүрөр болгаш дузалал ажыл-агыйын тударынга чурттакчы чоннуң киржилгези идеп-кейжээ. Суурнуң юбилейинге уткуштур белеткел ажылдарын Сарыг-Сеп суму чагыргазының даргазы Александр Васильевич Шелехов багай эвес чорудуп турар.

Тыва Республиканың Россияның составына эки тура-биле каттыжып киргениниң 60 чылында, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылында бистиң кожуунуң төвү Сарыг-Сеп суур тургустунганының 100 чылын байырлап турары ол чүтле сарыг-сепчилерге эвес, бүгү каа-хемчилерниң байырлалы болур. Сарыг-Сеп онзагай чараш бойдус чурумалдыг Каа-Хем хемниң эринде турар. Шаг-төөгүдөн бээр хөй националдыг чоннуң турумчуп чурттап чораан сууру, бодунуң юбилейинде хөй аалчыларны уткуп, хүлээп алырынга белеткенип турар.

Бистиң кожуунга ажылдап, чурттап чораан, ооң бурунгаар хөгжүлдезинге төлептиг үлүг-хуузун кириген, ырак-чоокта чурттап чоруур күш-ажылдың хоочуннарын, еске черлерде ажылдап, чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларывысты август 14-те болур Сарыг-Сеп суурнуң тургустунганының 100 чыл болган юбилейлиг байырлалына киржип келириңерни чаладым.

Сагаан-оол ДОЛГАР.
Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазы.

"РФ-тин культуразының алдарлыг ажылдакчызы" В.П.Харченко бедик деңгелге удуртуп келген.

Бо хүннерде Сарыг-Сеп суурда 60 ажыг организация, албан черлери болгаш бүдүрүлгелер турум ажылдап турар. Суурда ийи долу ортумак школа,

лал ыяшты белеткеп, ооң-биле чергелештир чаш өзүмнерниң тарылгазын доктаамал чорудуп турар. Бүдүрүлгени "ТР-ниң алдарлыг арга-арыг ажылдакчызы" Ю.А.Кривцов хөй чылдарда ак сеткилдиг удуртуп келген. Хөй кижжи ажылдап турар Сарыг-Септин орук-септелге-тудуг эргелелиниң ажылында өскелерге үлегер-чижек болур чүүлдер хөй. Ол 1948 чылда тургустунган, кожуунда эң хоочун бүдүрүлгелерниң бирээзи. Сарыг-Септин электрлиг харылзаа белдери сөөлгү үениң дериг-херекселдери-биле хандырылган болгаш чурттакчы чонга харылзааның ачы-дуза чедирилгезиниң шынарын экижиткен.

Каа-Хем кожпозунуң ажылы республиканың хереглекчилер ниитилелдеринде эң эки ажылдыг бүдүрүлгелерниң санында кирип турар. Бо бүдүрүлгө 1925 чылда тургустунган азы өскээр чугаалаарга, Сарыг-Сеп суурда эң улуг "назылыг" бүдүрүлгө болуп турар. Амгы үеде кожпону

ДӨРТ МЕРГЕЖИЛДИГ ЭЖИМ

Журналист А.Х.Аир 75 харлаан

Ийе, ол шынап-ла, дөрт мергежилдик кижги. Ховар таварылга. Кымның дугайын бижип эгелээрим ол дээр силер? Тываның эң хоочун журналистеринин бирээзи Алексей Хунаевич

Аирның 75 харлааны-биле холбаштыр мону шорбажылап олурарым бо. Ону мен 1947 чылдан-на эгелеп билир, таныыр мен. Ынчан ол Тываның эң баштайгы тускай ортумак өөредилге черлеринин бирээзи — педучилищеге өөренип турган кижги. Ол училище Кызылдың №2 школазының үшкү каадынга турган, а бистер, ук школаның өөреникчилери, бирги, ийги капка өөренип, чурттап турдувус. Оон ангыда Кочетов биле Интернациональная кудумчуларының белдинге ниити столоваяга чөмөннүп турган бис. Эске өөрүндөн ылгал чок, бажының дүктери кылын, сырый, кара, ортумак дурт-сынның, хөктүг чугаа чугаалааш, азы өскелернин ыңдыг сөстөрүн дыннааш, бар-ла шаа-биле ыткыр каттырар эрни ам 50 ажыг чыл дургузунда билип, кезек үеде кады ажылдап келдим, оң бижээн материалдарын, тырттырган чуруктарын солуннарга чежени көрбедим дээр. Сөөлгү чылдарда бодум Улуг Хуралга очулдурукчулап тургаш, арга-дуржулгалыг эжимден чамдык билдинмес сөстөрүн, домктарын канчаар очулдура-рын оон айтырып ап, сүмележил-даа турдум.

75 хар... Чырык чернин кырынга, алдын хүнүн адаанга ынча үр чурттаары ховар таварылга. Аас-кежи. Артында-ла мынчага чедир демир-үжүн салбаан, "Шын" солунун килдизин эргелекчилеп, очулдурукчулап турар. Тываның журналистеринден амдызында ыңдыг назылыг ажылдап турар кижги чок. — Бистиң хоочуннарыбыс А.Аир, К.Сат база Т.Хертек эвес болза, ажылдаарыбыс берге-ле — деп "Шын" солунун редактору турган Светлана Монгуштуң чугаазын сактып олур мен.

Редакцияның сүмелээнин езугаар хоочун бо эжимниң дугайын солунун номчукчуларынга, допчулап-даа болза, таныштырар бодал-биле чамдык айтырыгларын салдым. Оон харыулары мындыг:

— Чугаавыстың эгезинде сээң төрүттүнген хүнүң-биле чүректиң ханызындан байыр чедирбишаан, бжыг кадык-шылды, чонун, эш-өөрүң ара-

зынга могаг-шылаг чокка, мурнуку хевээр-ле омак-сергек, бжыг сорукутг ажылдап, чурттап, биске ханы уткалыг материалдарны бижип, Чазактың доктаал-шиитпирлерин, чарлыктарын очулдуруп, хүндүлүг хүлээлгенни ыяк күү-

кезээнге, командирлерге чажыт документилер чедирер хары-салгалыг солдат турдум. Ындыг документилерни маршалдарга безин чедирип турдум. Камгалал яамызының сайыды Р.Малиновскийге, кол штабтың начальниги С.Вирюзовка дээрим ол.

Училищени шеригден келгеш, ажылдап тургаш, бот-өөредилге-биле доостум. Ол-ла үеде СЭКП Кызыл хооркомунун чанынга партияның кежээки университетиниң ийи факультетин доостум. Өөредилге талазы-биле ыңдыг янзылыг мен.

— А күш-ажылың эгелээни кажан, каа ийик?

— Шеригден халажып келгеш, 1955 чылда "Тываның аныяктары" солунга кирдим. Черле шаандан тура солун-сеткүүл номчурунга сундулук кижги мен. Ол чаным ажылга киреримде дыка салдарлыг болган.

седиринге бүзүрөп йөрээдим! Шынап, хөй чылдар дургузунда уккуражылгаларыңның түңнели — очерктерин ийи чыындызын үндүргениң дээш байыр чедирдим, эжим. Оларның баштайгызын салдыныкпайн номчудум.

— Четтирдим, кызыдып-ла чор мен.

— Төрүттүнген чериң, ада-иеңиң дугайын, өөренип турганыңны баштай-ла таныштырып көрөм, Алексей Хунаевич.

— Мен 1929 чылда Эрзинде Бай-Хөлдүн кыдыына арат өбүлөгө төрүттүнген мен. Чогум паспортумга мени Самагалдайга төрүттүнген деп бижээн, а херек кырында ыңдыг эвес чүве. Үш айлыг турумда өвүс Тес-Хем кожуунга көжүп келген. Авам хөөкүй мени эзерге үндүргеш, бир холу-биле чүктүг айтты чедип алгаш келген. Кончуг шыдамык кижги. Ада-ием аныянда-ла чок апарганнар. Ынчангаш беш дунмамны дөргүл-төрелдерим-биле кады азыражып, өстүржүп келген кижги мен. Өг-бүлениң ажы-төлүнүн улуунун үүлөзи ыңдыг болгай. Ийи дунмам — маадыр иелер, ийи дунмам — дээди эртемниг башкылар. Бир дунмам — Тыва Республиканың Дээди Советинин депутаты чораан. Ам ол дунмаларымдан үш кижги арткан. Кырган-ачам лама кижги, Төвүтке өөренип алгаш, улусту эмнеп турган, ынчангаш оң ажы-төлү репрессияга-даа база таваржып чораан.

— А өөренип чораан чылдарың, Алексей?

— Самагалдайның эге школазын дооскаш, оон Кызылга башкы училищезинге өөренип турумда, шеригке келдирткен. Ыраккы чөөн чүккө 3 чыл 8 ай болдум. Ол база мээң амыдыралымда кончуг солун чылдар болган.

— Кандыг дээрин ол?

— Кандыгыл дээрге шериг

Алексей Хунаевичинин уруу Людмила, оглу Вячеслав.

Ынчан ол солун "Молодежь Тувы" деп очулга-биле база үнүп турган ийин. 1958 чылда "Шын" солунга шилчип келген мен. Мени ынчангы кол редактор О.Толгар-оол дарга ажылга хүлээп алган. Культура килдизинге оон эргелекчизи, суралгы журналист Сергей Калзанович Шойгунун удуртулгазынга ажылдап эгеледим. Ол дарга менээ аажок-ла дузалаан, өөреткен.

— Алексей Аир дээрге кончуг шырак журналист кижги. Солунга материалдарны таарыштыр чыскаап турда, шуут-ла мастер — деп, С.Шойгунун чугаазын утпаан мен. Бо сөстөрүңи кажан А.Аир харысалгалыг секретарының оралакчызы апарганда чугаалааны ол.

— Чүгө ол килдиске-ле турганың ол бе?

— Чок. Эске-даа килдистерге, барык шуптузунга ажылдаан мен. Ынчангаш "Шын" солун мээң башкым болган деп дорт чугаалап болур мен.

— Баштай ажылдап тургаш бижээниң эң-не солун утундурбас материалдарың чүлөр ирги?

— Ындыг материалдар бар-бар. Олардан онзагай демдеглээрим болза Бай-Тайгага чорааш, маадыр ие, хойжу Үрүле Канданың дугайын бижээним мате-

риал чүве. Ынчан А.Т.Бегзи-биле кады чораан мен. Чуруун база үндүрген бис. Материал үнген соонда, 7-ле хонганда, ол хойжу-га Социалистик Күш-ажылдың Маадыры деп бедик атты тывыскан ийик. Ынчангаш ол таварылганы черле утпас-тыр мен ийин.

Ажылдап келген үелеримде кожууннарга чаа тургустунгулаан "Бурунгаар" база "Улуг-Хем" солуннарның редакцияларынга барып ажылдап, оларны шуудадарыңга дузалашкан мен.

— База бир мергежилиң фотожурналист болгай, Алексей Хунаевич. Ол мергежилди канчаар шингээдиң алганың ол?

— Солунга ажылдаары дээрге чүгө материалдар бижирин, номчукчуларның чагааларын эдери эвес-ле болгай. Солуннарга чуруктар ыяп-ла херек. Ынчангаш ону бодааш, мен чурук тырттырарыңга өөренип алыр-дыр дээш фотоаппарат садып алгаш, ону өөренип эгелээн мен. Мактал чокка чугаалаарга, техникага черле шору сундулук хире кижги мен. Чолаачы база шынызылгам бар.

Ол аппаратты чоорту өөренип алгаш, тырттырган чуруктарымы солуннарга берип эгелээн мен. Өөрүнчүүн чүү дээр! Ынчалдыр-ла чоорту чурук тырттырар талазы-биле область, республика мөөрейлеринге доктаамал киржи келдим. "Тываның аныяктарының" мөөрейинге киришкеш, 75 рубль-биле база шаңнаткан мен. Ам дыка хөй чуруктарымы шыгжамырымда бар.

— Тырттырган чуруктар дээрге төөгү-ле болгай. Оларның делгелгезин организастап болбас депсе?

— Болбайн аан, шынап-ла, төөгү дээрин-не шын. Ол үелерде Тывага болуп турган кол-кол болушкуннарны, билдингир кижилерни тырттырып турган мен. Ол чуруктарымың чамдыктары чаа парладып үндүргеним "Тоолзуг ораның ээлери" деп тожулар дугайында база "Агымнар, аянар" деп номнарымда киргилээн чүве бо.

Чогум Тываның чурт-шинчилел музейинде 200 хире чуруктарны дузалаан мен. Чаа музейге делгелге кирер боор. Мурнунда база делгеп турдулар. Ынчангаш тырттырган чуруктарымы эндерик.

— "Тоолчургу ораның ээлери" деп номунуң салдыкпайн номчудум, Алексей Хунаевич. Дыка-ла чараш денелгелер, чурумалдар бар чорду. Теманы шилип алганың база эки. Бодаарга бойдука дыка-ла ынак-тыр сен аа?

— Ол чөп харын. Кижги бойдустан төлү болганда, ону хүндүлээр, камнаар апаар. Тожуну көрбээн кижги Тываны көрбээн дээринде хөөредиг чок. Ынчангаш мен Тожунун аңчылары-биле кады аңнап-даа чордум. Бир чайын анаа ажылдаан геологтарга дузалажып, аъттарында ажаап, кадарып турдум.

Ол кожуунун чонунун амыдырал-чуртталгазы, чугаазы безин онзагай. Ынчангаш номда чурттакчыларның диалектизинден чамдык сөстөрүңи хевээр ажылгааны ол. Оон ангыда номчукчулар Тожуга чамдык черлерни чүгө ынчаар адаан дээрзин база номдан билип алыр боор. Мурнунда мен, чижээ, Ноян-Хөлдү чүгө ынчаар адаан чоор деп бодал, ону билип алыскап чордум. Ол девискээрде хөлдөрүңиң эң-не улуу боорга, ону хүн-

дүлөп ынчаар адаанын билдим. — Ындыг харын, журналист кижги хөйү-ле билип алыр сорулгалыг. База бир ыңдыг айтырыг бар, Алексей Хунаевич. Сээң болза бир мергежилди очулдурукчу. Ону канчап шингээдиң алган сен? Черле очулга болгаш дыл дугайында бодалдарыңны чугаалап көрөм.

— Канчап очулдурукчу апарган сен дээрге девин база каксы чугааладым: "Тываның аныяктары" солун орус дылга база үнүп турган деп. Бир-тээ, оон ажылдакчызы кижги болганымда, анаа очулгаларны база көрүп, чоорту шенеп өөренип турдум. Аныяктар солунунун очулдурукчузу Михаил Сагды турган кижги. Дыка шыырак очулдуруп. Очулга талазы-биле баштайгы башкым ол болган. Оон "Шынга" шилчип келгенимде, ол үеде анаа чок дээң шыырак очулдурукчулар турган болдур ийин: С.Кызыл-оол, С.Шойгу, С.С.Самба-Лүндүп, Д.Бегзи, М.Алдын-Херел дээш, өскелер-даа. Олардан хөйүн көрүп, өөренип алган мен. Олардан ангыда М.Топчаа — тергийн очулдурукчу. Ону "диплом чок профессор" деп турган бис. Ол үеде очулдуруп материалдар дыка хөй турган. Чижээ, партияның съездилери, конференциялары, пленумнары болганда, оларның материалдарын очулдуруп дээш хондур-дүндүр олуруп турган бис. Редакцияның ажылдакчыларындан ангыда чамдык чогаалчыларны, эртемденнерни база эвилелдеп, очулдурамындан ангыда, редакторладып-даа турган бис. Олар кымнарыл дээрге Ю.Кюнзегеш, М.Доруг-оол, А.Чараш-оол, С.Маады, С.Паву болгаш өскелер-даа турду.

Тыва дылды Тываның Конституциязын езугаар күрүне дылы кылдыр база чарлаан болганы-биле холбаштыр, чижээ, ТР-ниң Улуг Хуралының палаталарыңга кирер материалдарны (хоойлуларны) орус база тыва дылдарга кады кирер апарган. Негелде ыңдыг. Ол эки-дир. Ынчаарга бир арай эпчок айтырыг болза, радио, телевидениеге авторлар тыва дылга чугаазыңга дыка хөй орус сөстөрүңи ажыглаар апарган. Интеллигенцияның төлээлери — эмчилер, башкылар, даргалар, культура ажылдакчылары, улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының ажылдакчылары дээрим ол. Ам олардан "чазак", "хуу", "хемчеглер" дээр кижилер шуут ховар: "правительство", "процент", "мероприятие" дээрлер. Солуннарга кээр материалдарда ыңдыг сөстөрүңи тывалап эдип кааптар бис, харын. Арадио, телевидениеде дамчыдылганы башкарып, чорудуп олурар журналистер, корреспондентилер авторларының ыңдыг "хойт-пактаарың" чүгө этпезил, тыва дылдың дүрүмүн олар сагывайн турар дизе, буруу бар бе?

Ол ышкаш орус дылда безин сөөлгү үеде шуут даштыкы сөстөр база көвүдээн. Оларны очулдурамы берге. Чамдыктарының утказын тайылбырлаар апаар. Ынчалза-даа башкыларның, эртемденнерниң, журналистерниң сүмезин, саналын тоовас боор-дур бис.

Ажы-биле чугаалаарга, политика талазы-биле материалдарны очулдуруп журналистер шуут ховар. Очулга дугайында Чазак тускай шиитпирлеп, терминология комиссиязын ажылдадыр, тургузар болза эки деп саналдыг мен. Эске эштер база ыңдыг саналды бижип-даа, чугаалап-даа келди чөп. Орус дылда даштыкыдан "оорлап" алган чамдык сөстөр словарьларда безин чок болгулаар.

(Улангызы 6-гы арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Россия Федерациязынын составына Тыва Республиканын бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайнын тургустунганынын 90 чылын демгелээринге тураскааткан культура болгаш спорт хемчеглерин Кызыл хоорайга, республиканын кожууннарынга болгаш Ак-Довурак хоорайга эрттирер дугайында

2004 чылдын август 5 № 689 Кызыл хоорай

Россия Федерациязынын составына Тыва Республиканын бактаап киргениниң 60, Кызыл хоорайнын тургустунганынын 90 чыл юбилейлеринге тураскааткан культура болгаш спорт хемчеглерин Кызыл хоорайга, республиканын кожууннарынга болгаш Ак-Довурак хоорайга белеткээр болгаш эрттирер сорулга-биле Тыва Республиканын Чазанын доктаадыры болза:

1. Республика кожууннарынын болгаш Ак-Довурак хоорайнын чагырга удуртукчуларынга сүмелээри болза:

2004 чылдын сентябрь 9-тан 11 хуннеринге чедир культура

Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканын Чагытай, Дус-Хөл, Хадын, Тере-Хөл хөлдеринге суг объектилерин ажыглаар болгаш массалыг хемчеглер чорудар Чурумун бадылаар дугайында

2004 чылдын август 5 № 694 Кызыл хоорай

Россия Федерациязынын Хамааты болгаш Суг кодекстеринге, «Долгандыр хүрээлелди камгалаар дугайында», «Онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринин дугайында» федералдыг Хоойлуларга, «Онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринин дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузуна дүүштүр, Тыва Республиканын бойдус болгаш культура байлаан хевээр арттырар, массалыг хемчеглер чорудар үеде суг объектилерин ажыглаарын чурумчудар сорулга-биле Тыва Республиканын Чазанын доктаадыры болза:

1. Чагытай, Дус-Хөл, Хадын, Тере-Хөл хөлдерин суг объектилеринге массалыг хемчеглер эрттиреринин болгаш ажыглаарын саналдап кирирген Чурумун бадылаар.

2. Россиянын Бойдус курлавырлар яамызынын Тыва Республика талазы-биле бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелели (Доржу) 2004 чылдын август 12-ге чедир камгалал хүрээлелдерин, бойдус тураскаалдарынын паспорттарын тургузар болгаш Чагытай, Дус-Хөл, Хадын хөлдерни камгалаары-биле Таңды кожуун чагыргазына, а Тере-Хөл хөлдү Эрзин кожуун чагыргазына дамчыдыр бээр.

3. Тыва Республиканын Бойдус ажыглал яамызы 2004 чылдын август 12-ге чедир 2004 чылдын ийги чартында долгандыр хүрээлелди хирлендиргени дээш акша-хөреңги төлевирлеринин чарыгдалдарынын талазы-биле хемчеглерни база 2005 чылда бо хемчеглерге 500 муң рубльди база 1 млн. рубльди онза камгалалдыг бойдус тураскаалдарын хандыраарына ажыглаары-биле тургузар.

4. Тыва Республиканын Кадык камгалал яамызы 2004 чылдын ноябрьга чедир Тыва Республиканын Чазанын Таңды кожуунда Дус-Хөл хөлдү эмнелге-кадыкшылга черинге хамаарыштырар дугайында материалдарны белеткээр, саналдап кирир.

5. Ажыглаар чер участоктарын, машиналар турар черлерни, майгын хоорайжыгаштар участоктарын, бок-чам шыгжап сөөртүр черлерни Хадын, Дус-

болгаш спорт хемчеглерин эрттирер, ук хемчеглерни эрттиреринге болгаш спортчу маргылдаалар тиилекчилерин мактап-шагнаары-биле акша-хөреңгини үзүп бээр;

2004 чылдын август 20-ге чедир культура болгаш спорт хемчеглерин эрттирер планнары Тыва Республиканын Чазак Даргазынын Канцеляриязынга кирир (чижек планны кошкан).

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалдын күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканын Чазак Даргазынын Канцеляриязынга дагзыр.

Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш.ООРЖАК.

Хөл, Чагытай, Тере-Хөл хөлдерге организаастаар ажылдарны чорударын Таңды болгаш Эрзин кожууннар удуртукчуларынга сүмелээш, доктааткан Чурум езугаар ажылдаарын Россия Федерациязынын Бойдус курлавырлар яамызынын Тыва Республика талазы-биле эргелелинге дагзыр.

6. Суг хөөлбектерин амыдырал бок-чамы-биле хирлендирерин болдурбас, хамаатыларнын дыштанырынга болгаш эштиринге шыңгыы чурумну тургузар талазы-биле саналдап кирирген хемчеглеринин планын бадылаар.

7. Тыва Республиканын девискээр уjur-дузалыг бойдус тураскаалдарынын курлавырларын өртектиг ажыглаары-биле саналдап кирирген түр чурумну күрүненин экология экспертизанын чөптүг шийтири үнүгүже база ону Тыва Республиканын Чазанын бадылагыже түр бадылаар.

8. Тыва Республиканын девискээр уjur-дузалыг бойдус тураскаалдарын камгалаар түр саналдап кирирген Чурумну күрүненин экология экспертизанын ажылдап кылгыже база ону Тыва Республиканын Чазанын бадылагыже түр бадылаар.

9. Дараазында чүүлдерни хандыраарын:

хөй-ниитинин айыыл чок чоруун болгаш орук шимчээш-кинин—Тыва Республиканын Иштики черектер яамызынга; сугларда дыштанып турарларнын айыыл чок чоруун—Тыва Республиканын Биче хемчээлдиг хемелер талазы-биле күрүне инспекциязынга;

эмчи дузаламчызы көргүзерин—Тыва Республиканын Кадык камгалал яамызынга; садыг хандырылганы—Тыва Республиканын Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажылды хөгжүдөр яамызынга дагзыр.

10. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

11. Бо доктаалдын күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканын Чазак Аппаратынын бойдус ажыглал база агроулетпүр комплекзин хөгжүдөр килдизинге дагзыр.

«Тыва Республикага Инновация ажил-чорудулгазынын хөгжүлдезинин талазы-биле хемчеглер болгаш инновация политиказынын дугайында» күрүне илеткелин бадылаарынын дугайында

2004 чылдын август 5.

Кызыл хоорай.

Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш.Д.Ооржакка болган хуралдын протокол шийтирин күүседире-биле 2004 чылдын май 15-те № 42 Тыва Республиканын яамыларынын болгаш ведомстволарынын инновация төлевилелинге чагырларны тургузарынын айтырыгларын Тыва Республиканын Инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызы республика девискээринге инновациянын ажил-чорудулгазын хөгжүдөр талазы-биле ажылды чоруткан. Республикага инновация ажил-чорудулгазынын чижек эрге-хоойлу баазаны тургустунган, республиканын экономиказынын үндезин адырларынга инновация хөгжүлдезинин сайгарылгазын чоруткан, инновация төлевилелдеринин даңзын тургускан, 2004 чылда республиканын яамыларынын болгаш ведомстволарынын перспективалыг инновация төлевилелдеринин чагыын бадылаан.

Республиканын кожууннарынын, адырларнын инновация ажил-чорудулгазынын хөгжүлдезинин байдалын сайгарар сорулга-биле сайгарлыкшынын эртемниң чедишкенири-биле хандырар, эртем ажил-чорудулгазынын ончалалын болгаш эң-не бурунгаар угланышкынын программаларны тодарадыр, сайга-

рылгага көскү черни ээлеп турар инновация төлевилелдерин акшаландырар талазы-биле Тыва Республиканын Чазанын доктаадыры болза:

1. «Тыва Республикага инновация ажил-чорудулгазын хөгжүдөр талазы-биле хемчеглер болгаш инновация политиказынын дугайында» коштунган күрүне илеткелин бадылаар.

2. Тыва Республикага инновация ажил-чорудулгазын хөгжүдөр талазы-биле хемчеглерни бадылаар.

3. 2005 чылда Тыва Республиканын инвестиция программазынче киририне Тыва Республиканын Чазанын чанында таарыштырылга чөвүлелинин түннели-биле чөпшээрелди берип турар, ажыктыг деп үнелелди берген инновация төлевилелдерин болгаш чээлилерни Тыва Республиканын Экономика яамызы көөр.

4. «Тыва Республикага инновация ажил-чорудулгазын хөгжүдөр хемчеглер талазы-биле болгаш инновация политиказынын дугайында» күрүне илеткелин Тыва Республиканын яамыларынын болгаш ведомстволарынын коллегии хуралдарына чугаалажып көөрүн хандырар болгаш 2004 чылдын август 20-ге чедир Тыва Республиканын Инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы эконо-

миктиг харылзаалар яамызынга экономиканын адырында инновация ажил-чорудулгазынын байдалынын анализин кирир.

5. «Тыва Республикага инновация ажил-чорудулгазын хөгжүдөр хемчеглер талазы-биле болгаш инновация политиказынын дугайында» күрүне илеткелин кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларынын коллегии хуралдарына сайгарып чугаалажырын удуртукчуларга сүмелээр болгаш 2004 чылдын август 27-ге чедир ТР-нин Инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызына кожууннарда болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда экономиканын адырында инновация ажил-чорудулгазынын байдалынын анализин кирир.

6. Тыва Республиканын Инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызы 2004 чылдын сентябрь 30-ге чедир республиканын кожууннарынын болгаш экономиканын адырларында инновация ажил-чорудулгазынын каттышкан анализин белеткеп кирир.

7. Бо доктаалдын күүселдезин экономиктиг хөгжүлдө болгаш Тыва Республиканын Чазанын Аппаратынын өңчү айтырыгларынын талазы-биле килдистеринге дагзыр.

Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш. ООРЖАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ИННОВАЦИЯ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН ХӨГЖҮДЕР ХЕМЧЕГЛЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ БОЛГАШ ИННОВАЦИЯ ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА КҮРҮНЕ ИЛЕТКЕЛИНДЕН

Сөөлгү чылдарда экономиканын кол көргүзүтүлгелеринде өзүлдө чоруп-даа турар болза, ооң «шынары» салдырган сорулгаларга четпейн турар.

Бир дугаарында, амгы тургустунуп турар өзүлдө, чоокку он чылда иштики девискээр продукциязуун ийи катап өзүлдезин хандырып шыдавас.

Ийи дугаарында, бүдүрүлгенин структуразында болгаш экспортче үндүрүп турар продукциянын шынары чавыс, колдуунда одаар чүүл адырынга хамааржып турар.

Үш дугаарында, чиг эт баазанын адырында аңгыда, продукциянын хөй кезин шынарынын талазы-биле чижилгени ажып шыдавайн турар.

Амгы үеде эртем-техниканын адырында болгаш Тыва Республиканын инновация ажил-чорудулгазын дараазында көргүзүлөр-биле бадыткап турар:

1. 2004 чылдын июль 1-нин байдалы-биле республикада 36 инновация төлевилелдери дараазында угланышкын-биле шигээдип алдынып турар: чиик үлетпүрдө—2 төлевилел, аш-чем үлетпүрүндө—2, онза берге байдалдар үезинде девискээрлеринин болгаш чурттакчы чонун камгалалы—1, чер ажылы—1, мал ажылы—1, тудуг—1, транспорт—1, культура—3, өөредилге—2, медицина—3, металлургия—3, даг үлетпү-

рү—2, агроулетпүр комплекзи—2, энергетика—4, амыдырал хандырылга—1, медээлер технологиязы—1, экологтуг туризм—1 төлевилел.

2. Инновация төлевилелдеринин эң улуг чарыгалы машина, дериг-херекселдер садып алырынга үнүп турар. Ол үеде инновацияга чарыгдап турар акша-хөреңгиге көөрдө, чаа технология садып алырынга ооң улуг эвес үлүү кирип турар. Патент болгаш лицензия садып алырынга чүнү-даа үндүрбээн. Эргижиреп калган даштыкы дериг-херекселдер садып алырынын үлүү дыка бедик болуп артпышаан.

3. Эртемни хөгжүдөргө көрдүнгөн бюджет акшаландырышкыны өзүп турда-ла, (2004 чылда республиканын тускай угланышкынын «2003-2010 чылдарда Тыва Республикага үндезин болгаш дузалал эртемнеринин эртем-шинчилел ажылдарын хөгжүдөргө угланышкыны» деп эртем-техника программазына 400 муң рубль көрдүнгөн) ниити девискээр продукциязуун эртем чарыгалынын үлүү Россиянын сайзыраңгай девискээрлеринге көөрдө, дыка куду болуп турар.

4. Ооң-биле чергелештир республикада эртемниң болгаш билигин күштүг кол үндезин дөзү камгалап арттырган деп чугаалап болур, инновациянын

инфраструктуразынын кол угланышкыны тургустунган (Тыва Республиканын Инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы садыг харылзаалар яамызы кады ажилдажылга «Республиканын эртем-инновация төвүн» тургузуп турар), инновация ажил-чорудулгазынын эрге-хоойлу баазаны тургустунган, инновация төлевилелдеринин медээлеринин баазаны тургустунуп турар, ол экономиканын чаа төлевилелдерин күлээп алырын хандыраар.

Ниитизи-биле эртем-техниканын амгы байдалынын анализин болгаш республикада инновация адырында тургустунуп келген байдал болгаш инновация инфраструктуразынын хөгжүлдезин Россиянын сайзыраңгай девискээрлеринден дыка чыдып каап турар.

Бо хуннерде республикада хуу бизнести болгаш хамааты ниитилелди инновация ажил-чорудулгазынга идепкейлиг кириштирер, эртемниң ролун көдүрер талазы-биле күрүненин талазындан эде угланышкынын бээрине чоруп ажылдар чоруп турар. Бир дугаарында, инновация политиказынын адырында ажил-чорудулганы чурумчудуп турар, чижек эрге-хоойлу баазаны тургустунуп турар. Орта хамаарыштыр Тыва Республиканын Чазанын 12 доктаалды күлээп алган. (Уланчызы 7-ги арында).

(Төңүзү. Эгези 6-гы арында).

Ийи дугаарында, республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының инновация төлевилелдеринге чагыглары тургустунган. Ол чагыгларны тургузары 2003 чылдың ноябрьда эгелээн. 2003 чылдың ноябрь 26-да болган «Тыва Республиканың инновация стратегиясы» деп конференциянын түннели-биле республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының инновация төлевилелдеринин даңзын тургузарын шийтпирлээн. Тыва Республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының инновация, инвестиция төлевилелдеринин паспорт болгаш даңзызының хевирин чаңгыс аайжыдар айтырыг тургустунуп келген болгаш Тыва Республиканың Инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы

садыг харылзаалар яамызының удуртупгазы-биле экономиканың болгаш социал адырларда төлевилелдеринин анализин чоруткан. 2003 чылда яамыларның болгаш ооң адаанда турар адырларның даңзызында 102 төлевилелдер кирип турар.

2004 чылда яамыларның болгаш ведомстволарның инновация, инвестиция төлевилелдеринин паспортунга үндэзилээш, Тыва Республиканың Инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы садыг харылзаалар яамызы республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының инновация төлевилелдеринин каттышкан даңзызын белеткээн, ниитизи-биле 57 инновация төлевилелдери кирип турар. Тыва Республиканың Чазааның чанында республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының инновация программала-

рын болгаш төлевилелдерин көөр ведомстволар аразының комиссиязы көргөн соонда, 46 төлевилелдер кирген. Арткан 11 төлевилелдер чагыгже кирбээн. Ооң кол-ла чылдагааны инновация төлевилелдеринин бизнес-планы, саң-хөө-экономиктиг көргүзүглери чок болуп турар болгаш акшаны дедир эгидеринин хуусаазы узун болуп турар. Ол инновация төлевилелинге кол черни ээлээр. Чагыгже кирбээн инновация төлевилелдерин моон соңгаар чедир ажылдап кылыр инновация төлевилелдеринин даңзызынче кириген.

Үш дугаарында, инновация политиказының талазы-биле Сибирь девискээрлеринин арга-дуржулгазын өөренип көөр. 2003 чылдың ноябрьдан 2004 чылдың апрельге чедир инновация адырынга арга-дуржулга солчуру-биле Россияның Сибирь девис-

кээрлеринче үнүшкүннерни организаастап чоруткан. Девискээр бюрозу ТАСИС-биле кады ажылдажылганың айтырыын шийтпирлээн. Албан чорук кылып тургаш, Томск областың администрациязының көдээ суурларның социал-экономиктиг хөгжүлдезинин департаментизи биле Тыва Республиканың аппаратының агроулетпур комплекзинин эргелелиниң кады ажылдажылганың чөпшээржилгезинин төлевилелин ажылдап кылган.

Беш дугаарында, республиканың билиг болгаш эртем күчүзү. Амгы үеде Тыва Республиканың кол эртем төвү Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада бойдус курлавырларын комплекстиг шинчилээр институту, Тываның гуманитарлыг эртем-шинчилел институту,

Россияның Көдээ ажил-агый эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада көдээ ажил-агыйның эртем-шинчилел институту болгаш Тываның күрүне университети болуп турар.

Амгы үеде республиканың эртем организацияларында болгаш өөредилге черлеринде 20 эртем докторлары, 203 эртем кандидаттары ажылдап турар. 1998 чылдан 2004 чылдың майга чедир 51 кижиги эртем кандидатының диссертациязын камгалаан. Россия Федерациязының аңгы-аңгы эртем албан черлеринде болгаш өөредилге черлеринин аспирантураларында 100 аспирантылар болгаш 5 докторантылар өөренип турар, оларның 80 ажыг хуузу үндэзинин эртем ажылдарын шинчилеп турар.

ДӨРТ МЕРГЕЖИЛДИГ ЭЖИМ

(Төңүзү. Эгези 5-ки арында).

Дыл дээрге чоннуң нация болурунун эң чугула кезээ, демдээ. Дылын камнавайн, ону шуут оскунган, оскунуп-даа турар улустар бар. Бистер, тывалар, ынчангаш дылвысты камгалаалыңар, хүндүлээниңер, ынак болулуңар. Эрткен чылын Тывага кээп чораан Моолда сенгел тывазы эртемден бистиң чугаалажырывысты дыңнааш, дылыңарны-ла камнап көрүңер дээн болгай. Тыва дылды даштыкылар безин өөренип, эртем ажылы бижип турар апарганын билир бис.

— **Алексей Хунаевич, кижиги бодунуң дорт ажылыңдан аңгыда амыдырал-чуртталгазыңга сонугалдыг, хандык-шылдыг чүүлдери турар болгай, але?**

— Ынчанмайн канчаар. Мен ам уругларым иези Нина Федоровна-биле ажы-төлүвүс-биле демнежип алгаш, дачалыг бис. Ында үнүш-дүжүт эки, элбек өзүп турар. Бир сундулалым ол. Ийиде, спортка черле шору мен. шеригге тургаш, өөрүм-биле кады Ыраккы чөөн чүктүң шериг округунуң хаак талазы-биле 4x10 хемчээлдиг эстафетазыңга киришкеш, чемпионнаан бис. Бирги разрядчы мен. Оон улаштыр мактанарга арай эпчок-тур, ынчалза-даа шынны канчаар, хемелээр, ол ышкаш Улуг-Хемни кежир эштиптер мен. Ам харназын улгаткан-даа болза, бажыңга база хем кыдыңга баргаш, шошкугулап каап, сула шимчээшкннерни кылып алырдыр мен.

— **75 харлыг хиренде 50-60 харлыг кылдыр көстүр чылдагааның база ында-дыр аа, Алексей?**

— Чадавас.
— Шүлүк бижириңге база сундулуг мен. 2-3 хире шүлүктеримни солунга парлаткан мен. Эң сөөлүнде бижээним мындыг шүлүк бар, номчукчуларга бараалгадып болур мен. Ону бижээниминин төөгүзү мындыг чүве. Бир катап Бай-Тайганың Шуйга командировкалап чорааш, суурну шүптүзүн чурукка тырттырып алыр дээш чанында тейже үнүп бар чорааш, бир уругта ужуражы берген мен. Ооң чугаакырын, топтуун, чаражын магадан мен. Ол ужуражылганы колхоз даргазы Х.Кудурукпай көргөн болган. Ынчангаш суурну чурукка тырттырып алгаш, конторага кээримге, ол дарга олургаш: "Бай-Тайганың күдээзи болуруң ол бе, огулум? Саанчывыс кончуг-даа томаанныг, кижизиг уруг-биле ужуражып чугаалажып турдун" — деп баштактаны аарак чугаалааш, каттыра-дыр. Мен база каттырыптым.

"Чок, ыңдыг эвес, анаа ужураштым-на" — дидим. Ол уругну сактып келгеш, черле тыва кыстарнын чамдыктарының чаражын магадааш, мону бижидим:

ЧАНАЙЫН БЕ?

- Кадыр-Ойну чечек бүргээн аяс хүнде*
- Караам чоткаш, далаш-биле көөрүмге,*
- Канчаарга-даа чараштардан чараш уруг*
- Кайгамчыктыг Тывам кызы чайынналды.*
- Карааң кирбии хараачыгай чалгыны дег,*
- Хатка удур чайганып тур,*
- Алан-Доос-ла!*
- Удуп-оттуп дүжөп чыткаш, сергээримге,*
- Улуг карааң херелденип көстүп кээр-дир.*
- Хүнүң сеңээ дээди сүлде чалаган боор,*
- Хүрең арның күзелимге дүүштү-даа,*
- Чалбырааш дег арыг сутнүң агымыңга*
- Чаагың бо-ла чайнап кээр-дир, магадаар мен.*
- Хүннээректиг Тывам кызын көре каалкаш,*
- Хөрек-чүрээм дактыжаарын уттултар мен.*
- Хөөкүй караам чечектерден өө бээди.*
- Хөнү сының көрүксээрим дам-на барды.*
- Канчалза-даа мени өөртүр чаңгыс арга —*
- Кайгал кыстың бодун, караан көрүксээрим*
- Канчал чытпес хилинчегил, сүмелечер.*
- Кажып чорбайн, дедир эглип, чанайын бе?*

— **Алексей Хунаевич, мээң сонуграан айтырыларымга долу харылааның дээш четтирдим. Кадык-шырак, омак-сергек, демир-үжүүң ам-даа чидиг болурун уламчылаарын күзедим, эжчм.**

Сен Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, хөй-хөй хүндүлел бижиктеринин эдилекчизи, көрей дайыңының киржикчизи кижиги болгай сен. **Сеңээ кызымак, чүткүлдүг ажылың дээш эш-өөрүнүн мурнундан мөгөйдим! Төрүттүңген хүнүң-биле, Алексей Хунаевич!**

— Мен база солунуң редакциязыңга, сеңээ четтирдим. Келир чылын "Шын" солун 80 харлаар. Редакциявыста кызымак, соруктуг аныктар ажылдап турар. Шыдаар улус. Мени өстүрүп кижизиткен, өөреткен солунумнун 80 чыл ою дээш ам-даа кызып ажылдаар бодалдыг мен.

Седен ХЕРТЕК чугаалашкан.

Чуруктарны хууда архивтен алган.

Уруглар дыштанылгасы ХАЖЫДЫШКЫННАР ИЛЕРЭЭН

ТР-ниң санэпидхайгаарал төвүнүң ажылдакчылары 2004 чылдың июль 29-та кылып чорудар организастыг ажылдар планы езугаар Өвүр кожуунуң күрүне албан черлеринин ажылдакчыларының профэвилел даргазы М.Б. Саттың киржилгези-биле ында «Хадьчыгаш» деп уругларның кадыкшылга лагеринде санитар-гигиеналыг байдалды хынаан.

Ук хемчегге уруглар албан черинин начальниги Р.О. Чкалова база киришкен. Кадыкшылга лагери Хандагайты суурдан 10 км ырак черде 2800 дөрбелчин метр херимнеп каан девискээрде турар. Ында 5 оран-сава: 1 туттунуп турар уруглар чурттаар корпус, ийи 31 уруг чурттаар бажың бар. Бок төгер чер, арыглары бажың туттунуп турар корпустан 10-15 м черде турар, ынчалза-даа ооң санитар-гигиеналыг байдалы негелделерге дүүшпес. Бок төгер чер долу калган. Чунар-бажыңында чүгле ийи ванна бар, 31 уругнун аңаа чунар аргазы чок, хеп уштур өрөөл база чок.

Оон ыңай лагерьде эмчи кабинеди, изолятор өрөөли, деңзи, мага-боттуң узунун хемчээр херекселдер чок, эмчи дериг-херексели, эмнер чедишпес. Эмнелге болгаш аш-чем талазы-биле документ долдурар, демделел чорудар ажылдар шынар чок чоруттунуп турган. Харын-даа бирги сезонда өөреникчилер хүлээп турган журналдарны санитар эмчилерге шуут көргүспээннер. Гигиена дүрүмнерин хажыда-хажыда ажыглаттыңан ак-чоорганнар, чоорганнар хаптары, ажылдаар тускай хептерни бажыңнарыңга чүп эккеп турган болган. Бөлгүмнер эрттирер, уруглар ойнадыр, өөре-

дир өрөөлдер чок. Уругларның кадыкшыл аайы-биле бөлүктөринин даңзызы чок. Спортчу хемчеглер эмчи-биле кады чөпшээржилге чок чоруттунуп турар. Аш-чемни чангыс аай, балык ээди, ногаа, кат-чимис аймаа чок. Сүт аймаандан уругларга тарак ижиртип турар. Ынчалза-даа ооң бүдүрүлгезинге, садып-саарышкынынга ТР-ниң Курсанэпидхайгаарал төвү-биле чөпшээржилге чоруттаан.

Уругларның кадыкшылын быжыглаарыңга хамаарыштыр кандыг-даа хемчеглер чоруттунмайн турар. Эмчи Н.Д. Саттың эмнелге делтеринде ажылче кирер хыналда демделели чок. Шаң-ла ыңдыг чок-ла, чок дээнинде ышкаш, ук лагерьнин чайгы дыштанылга сезонунга белеткели кошкак болган.

№ 3 корпуста 17 өөреникчиге оруннарны салган. Удуур өрөөлдин хемчээли 36 дөрбелчин метр, ынчангаш чаңгыс өөреникчи 2,1 дөрбелчин метр хемчээлдиг чер ээлеп турар. Херек кырында «Хоорайдан дашкаар уругларның кадыкшылын быжыглап дыштандыра албан черлеринин ажылының чурумун организаастаарыңга, хандыраарыңга, тургузарыңга хамаарышкан санитар-гигиеналыг негелделер» деп СанПиН 2.4.4.1204-03 санитар дүрүмде чаңгыс өөреникчи 4,5 дөрбелчин

метр хемчээлдиг черни ээлээрин айыткан. Ийиги, 14 кижиги чурттаар корпуста, байдал база ыңдыг.

Аш-чем кылыр кухняда аяк-сава шала кырында шыгжаттынып турар. Столовая база кухня савалары чуур черлер орта деритинмээн. Технологтуг дериг-херекселдер чок. Повар печка одап, аш-чем кылыр суун хемден дажып, эккеп ап турар. Ол ажылдарны кылыр тускай ажылчын тургустаан. Хол чуур суг курлавыры чок. Аяк-сава чугган хирлиг суг төгер чер белеткеттинмээн.

Ынчангаш үстүнде адаттыңан санитар-гигиена дүрүмнеринин хажыдышкынынарыңга үндэзилеп, 2004 чылдың июль 29-та № 6 доктаал-биле ук лагерьни ийиги сезонда ажыдарын хораан. Тыва Республиканың күрүне албан черлеринин ажылдакчыларының профэвилелиниң даргазы К.Х. Шавыраага хамаарыштыр административтиг чурум хажыдышкыны дээш протокол тургустунган. Ол аңаа ат салбаан. Ынчангаш ТР-ниң Курсанэпидхайгаарал төвү халдавырлыг болгаш халдавыр чок аарыгларның тыптырын болдурбас талазы-биле үстүнде айыттыңан санитар дүрүмнеринин каржы хажыдышкынынарыңга база ону болдуруп турар ажылдакчыларга хамаарышкан айтырыгларны күрүне албан черлеринин каттышкан комиссиязының хуралыңга көөрүн, Өвүрнүң кожуун чагыргазының даргазыңга 2004 чылда уругларның чайгы дыштанылганын организаастаанында илерээн каржы чурум хажыдышкынынарыңга хамаарыштыр шыңгыы хемчег алырын сүмелеп турар.

Лиана ДЕМЧИК, санитар эмчи.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Чадаанада автоорук эргелелиниң начальниги, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы **Серен-Доржу Дамдынович ОНДАРНЫҢ** элекке мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы РСФСР-ниң Улус чырыдышкынының тергиини, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы **Зоя Сундуевна КУУЛАРНЫҢ** мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Россияның Бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң коллективи экология килдизинин начальнигинин оралакчызы Григорий Серен-Доржуевич Ондарга ооң адазы **Серен-Доржу Дамдынович ОНДАРНЫҢ** мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

Чадаананың № 1 школазының коллективи ук школага хөй чылдарның дургузунда үре-түннелдиг ажылдап, директорлап чораан хүндүлүг башкы **Зоя Сундуевна КУУЛАРНЫҢ** мөчээни-биле төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Хүндүлүг, эргим, ынак ачавыс **Тарачи Чамьянович ЛИКТАННИҢ** 70 харлаан юбилейин таварыштыр изиг байырывыс чедирбишаан, ооң ажил-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга улуг-улуг чедишкиннерни, быжыг кадыкшылды күзевишаан, уруглары, уйнуктары бистерниң аравыска ам-даа хөй чылдарда быжыг чөлөнгиш, деткичи бооп чоруурун күзедивис.

Хөй санныг уруглары, оолдары, уйнуктары, күдээзи, кенээтери.

Бистиң эргим, ынак ачавыс **Александр Кыргысович ЧИГДЕННИҢ** бо хүннерде төрүттүнген хүнү. Бүгү назынында удуртулга ажилынга шаңнал-макталдыг ажилдап чоруур, амгы үеде Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл сумузу чыгырыкчызы. Энердиг ачавыска кадыкшылды, ажил-ижинге чедишкиннерни, аас-кежикти, узун назын назылаарын сеткиливис ханызындан күзедивис.

Төрелдерин, эжиң-өөрүң, уругларың Төрүттүнген хүнү-биле байыр тутту. Сеткилдерниң ханызындан мөгөйбишаан, Чөлээш өңүг чечектерни бараалгатты. Бежен хемниң саарыгларын эштип кештиң, Белен эвес чуртталганың шөлүн эртиң. Кылыр ишке эрес-кежээ, сорукутуңну Кызың, оглуң, төрелдерин дөзөп алзың.

Хүндүткел-биле, өөнүң ишти, уруглары, оолдары, Кызылда дунмалары.

КРАСНОЯРСКИНИҢ КҮРҮНЕНИҢ БАШКЫ УНИВЕРСИТЕДИ ЧАЛАП ТУР

ККБУ—Сибирьниң бир хоочун өөредилге чери. Ол Россияның эң шыраак дээн 5 башкы университеттериниң санында кирип турар.

2004-2005 өөредилге чылында Красноярскиниң күрүнениң башкы университетиниң Тывада төлээ чери төлевирилг бот-өөредилге-биле дараазында мергежилдерге немей сургуулдарны күлээп ап эгелээн:

1. **Төөгү башкызы.** Бо мергежилге дээди эртемниг азы башкы училищезин (колледжизин) база 11 класс дооскан кижилерни күлээп алып. Өөренир хуусаазы — 3 чыл 6 ай, 5 чыл.

2. **Тускай (специальная) психология болгаш олигофренопедагогика.** Бо мергежилге башкы азы дээди эмчи эртемниг база башкы училищезин (колледжизин), эмчи училищезин доосканнарны күлээп алып. Өөренир хуусаазы — 3 чыл 6 ай.

3. **Улус өөредилгезинде менеджмент.** Бо мергежилге улус өөредилгезинге ажилдаар удуртукчуларны белеткээр. Дээди база тускай ортумаак эртемниг кижилерни күлээп алып. Өөренир хуусаазы — 3 чыл, 6 ай.

4. **Педагог-психолог.** Дээди, тускай ортумаак эртемниг кижилерни күлээп алып. Өөренир хуусаазы — 3 чыл, 6 ай.

Хүндүлүг башкылар, эмчилер, өске-даа мергежилдерде ажилдап чоруур кижилерни чалап тур бис.

Документилерни сентябрь 5-ке чедир хүнүнүң-не дараазында адрессте күлээп ап турар: Кызыл, № 9 школа, ☎ 5-43-22.

ДАЧА САДЫП ТУР БИС

Ыраккы "Вавилин затонунда" 18 соток черде бажыңныг, чунар-бажыңныг, теплицалыг, суг дамчыдар черлиг, тарып каан катимистиг дачаны садып тур бис (участокту ам-даа немей 12-18 соток улгаттырып ап болур арга бар). Мал тудуп өстүреринге база таарымчалыг.

Харылзажыр телефон: 1-17-83. Өртээ дугуржулга езугаар.

АЙТЫРЫГЛЫГ КЕЛИҢЕР

"Красноярская страховая компания — Ингосстрах" хааглыг акционер ниитилел дүжүп турар. Ынчангаш камгаладыг кижилерге ол дугайын дыңнатпышаан, сонуургалдарын камгалаан айтырыглар-биле "Ингосстрах" ажык камгаладылга акционер ниитилелдин Кызылда салбырынга оларның кээрин дыңнаттывыс.

Адреси: Кызыл хоорай, Каа-Хем, 21, телефон: 1-03-13.

БИСКЕ КЭЭП АЖЫЛДАПАР

Чадаананың № 1 школы дараазында мергежилдерниң тускай эртемниг башкыларын хергелеп турар:

информатика — 1,
ОБЖ — 1,
төөгү — 1,
социал педагог — 1.
Харылзажыр телефон: 21-2-97.

Зоя Молакановна САЛЧАККА 2003 чылдың сентябрь 2-де тывыскан 543713 дугаарлыг "Күш-ажылдың хоочуну" шынзылганың читкени-биле ону күш чок деп санаар.

Теве-Хаяның 70 ЧЫЛЫНГА

УЖУР-ДУЗАЗЫН ҮНЭЛЭЭШ...

Чөөн-Хемчик кожуунун Теве-Хаяга 1934 чылда көдээ ажил-агыйның дуржулга станциязының база суурнун үндезилеттинип тургустунганындан бээр 70 чылын демдеглээри-биле белеткел ажылдарын Теве-Хая суму чыгыргазы чорудуп турар. Маңаа дуржулга станциязын организастааны, суурну тудуп тургусканы Тывага болгаш Чөөн-Хемчик кожуунга чер болгаш мал ажилын хөгжүдөр, эртем-билиглиг көдээ ажил-агый кадрларын белеткээр херекке улуг рольду ойнаан. Дуржулга станциязының ажил-чорудулгазының улуг ужур-дузалыг болганын үнелеп көргөш, ооң болгаш суурнун үндезилеттинип тургустунганының 70 чылын калбаа-биле демдеглээр дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа күлээп алган. Байырлалды бо чылдың август 27-де эрттирерин ында айыткан.

Көдээ ажил-агый дуржулга станциязының болгаш Теве-Хая суурнун үндезилеттинип тургустунганының 70 чылын байырлалын белеткээр болгаш эрттирер республиканың организастыг комитетин тургускан, ону ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы В.И.Лавриненко удуртуп турар.

Амгы үеде байырлалды эки шынарлыг эрттирер дээш белеткел ажылдарын хынамчалыг чорудуп турар. Теве-Хаяның көдээ ажил-агый дуржулга станциязынга, "Тыва" совхозка, школага болгаш өске-даа албан черлеринге ажилдап чорааннарны, маңаа школа доосканнарны бо байырлалга киржиринче чалап тур бис. Ол ышкаш республиканың кайы-даа солунунга Теве-Хаяга ажилдап чораанының, ооң күш-ажылчы кижилериниң дугайында материалдардан бижирин диледивис.

Байырлалды эки организастап эрттиреринге деткимче, дуза көргүзөрүнче дуржулга станциязынга, совхозка, суурга ажилдап, чурттап чорааннарны, маңаа школа доосканнарны кыйгырып, суур төөгүзүңге адыңарны артырып каарын дилээр-дир бис.

Бистиң адресивис база реквизиттеривис:
Чөөн-Хемчик кожуунун Теве-Хая сумузу
ИНН 1709001849
Сч 40703810500002000020
БИК 049302000
КПП 170901001
РКЦ в г.Чадан.

Юбилейниң байырлыг ажыдышканы август 27-де эргенниң 10.30 шакта эгелээр. Концерт, спортчу маргылдаалар байырлал хүнүнде болур.

Теве-Хаяның байырлалыга идепкейлиг киржиринче база катап чалап тур бис.
Елизавета ГРАЧЕВА.
Теве-Хая суму чыгыргазының даргазы.

Бистиң баазавыста дараазында чүүлдерни садып турар:

«ЭХНАТОН» БААЗА ЧАЛАП ТУР

шоодай чигир 965 рубль, дээди, бирги сорттуң далганы 410 рубль (шоодайны), оодурба — 98 рубль, чуурга — 15 рубль, консервалар — 12 рубльден өрү, карамель 34 рубльден өрү, шоколадтар — 55 рубльден өрү, печеньеелер — 23,50 рубльден өрү, үнүш үзү 23 рубльден өрү, макарон кылыгылары — 13 рубльден өрү өртектиг, дус, шай, кофе, ижер суксуннар, балыктан продукциялар, «Морис» элбек.

Турар адресивис:
Загородный, 19«а»,

Эхнатон» бааза, склад 3. Телефону 5-38-40.

Зоя Сундуевна КУУЛАР

Үр эвес аараанының соонда, 2004 чылдың август 9-та, 73 харлыгында башкы ажилының хоочуну, РСФСР-ниң Улус чырыдышкынының тергини, Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң школаларының алдарлыг ажилдакчызы, Кызыл Тук ордениниң эдилекчизи Зоя Сундуевна Куулар мөчээр.

Тываның өөредилге хөгжүлдезинге адын арттырган кижиге амыдыралындан чарлып чоруткан.

Зоя Сундуевна Куулар 1932 чылдың июнь 5-те Бий-Хем районунун Сесерлиг суурга хөй уруглуг араттың өг-бүлезинге төрүттүнген.

Ооң күш-ажылчы намдары эге класстарга эргежок чугула көдээ башкы албан-дужаалыга эгелээн. Бодунуң билин, угаан-медерелин, сагыш-сеткилин болгаш чылыг чүрээни келир үениң өзүп олар салгалын кижизидеринге бараалгаткан. Ооң, төрөөн дыл болгаш литература башкызының, Чөөн-Хемчик кожуунун Ийме, Хорум-Даг, Шеми, Чадаана хоорай школаларының, Кызылда №2 ортумаак школаның директорунун үр-түннелдиг ажил-чорудулгазы кичээнгейни болгаш ханы хүндүткелди болдурган.

Эки директор, ТР-ниң күрүне ажилдакчызы, уругларының ынак ачазы Шулуу Даваевич Кууларның сагыш човангыр, ынак кадайы, чөлөнгижи болуру ындыг-ла белен эвес, оларның хөй чылдарда кады чурттап

келген амыдыралы өнүктүреринге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге үлегер болгаш чагы болур.

Бис, ооң өнүктүрери, эштери, сурукчулары, ооң-биле кады-кожа чурттап чораан өөрү, Зоя Сундуевнаны бедии-биле үнелээр бис. Ол амыдырап чораан чылдарында кандыг турганыл, ол-ла хевээр кезээде сактып чоруур бис. Амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ол кижизиг, мерген угаанныг, улуг ажил-херектер бүдүреринге чаяттыган, бодунуң чонунга бараан бооп, чонунга хүндүткелдиг. Чону дээш аарып чораан кижиге.

Хүндүлүг кижиниң, ие-херэ-женниң, кырган-аваның, улуг үжүк-биле адын бижир башкының дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүректери-виске кезээде артар.

Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы, Кызылдың № 2 ортумаак школаның коллективи.

Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы башкы ажилының хоочуну, РСФСР-ниң Улус чырыдышкынының тергини, Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң школаларының алдарлыг ажилдакчызы, Күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниң эдилекчизи

Зоя Сундуевна КУУЛАРНЫҢ

мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Кызылдың № 2 ортумаак школазының башкылар коллективи РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, Күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну, хүндүлүг башкы

Зоя Сундуевна КУУЛАРНЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыдалды уруг-дарыыңга, төрелдеринге илередип тур.

Тыва Республиканың ниити ажылгалдың автомобиль оруктар эргелели "Чадаанада ОСТУ" КУБ-туң начальниги

Серен-Доржу Дамдынович ОНДАРНЫҢ

элекке мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

e-mail: shyn@tyva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг кылдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, улуттур килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9335. Чагыг 102.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккэн.

Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлалтыган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айыттыган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харьылаар.